

הפעיו

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק ברייער
של פועלי אגודת ישראל

בתוכן:

- 1 . . . ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים / י" יוסף כהן
- 27 . . . האם הצכרה היא אבן השתיה ? / זלמן מנחם קורן
בעיית המקום אשר בו כתב הרמב"ן את פירושו על התורה /
הרב חיים דוב שעוועל
- 32 . . . . . תשובה להערות / יצחק רפאל הלוי עציון
- 36 . . . . . מה בין שאול לדוד (המשך) / הרב יהושע בכרך
- 39 . . . . . מכתבים למערכת
הערות למאמר „הפסקה נכונה בקריאת התורה” /
שרגא שלומאי
- 57 . . . . .
- *
הערות על ספר „שם הגדולים” (סוף) / הרב י" רובינשטיין
- 60

בס"ד ירושלים ת"ז תמוז תשכ"ה * כרך ה, גליון ד * המחיר 1.70 ל"י
מנוי שנתי: בישראל — 6 ל"י בחוץ לארץ — \$ 3.

כתובת המערכת: רח' צפניה 26, טל' 29883

www.daat.ac.il

ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים

לר' שמואל אשכנזי יצי
בידידות

הישוב היהודי בהונגריה עתיק-יומין הוא. יש משערים שכבר עם הגלגולות הרומים הגיעו יהודים לשטחים שהפכו במרוצת הדורות למדינת הונגריה¹. אך עדויות בכתב על ישוב יהודי בהונגריה אינן קיימות אלא מן המאה הי"א למספרם, ובתוכן גם כמה תעודות שנשתמרו במקורות עבריים-הלכתיים. מהעתיקות שבהן הן תשובותיו של ר' יהודה ב"ר מאיר הכהן, שחי בעיר מגנצא (היום מיינץ) בסוף המאה העשירית, רבו המובהק של רבינו גרשם מאור הגולה ואחד מחכמי אשכנז וצרפת הראשונים. מהר"ם מרוטנבורג הכניס לקובץ תשובותיו כמה פסקים מר' יהודה ב"ר מאיר הכהן, שבחלק מהם אנו מוצאים תיאורים מעניינים על עיסוקם של יהודים בהונגריה. שלוש תשובות דנות באותו נושא, מסחר במטבע והטבעת מטבעות, וכפי הנראה כולן מתייחסות לאותם אנשים עצמם. כגון: „ראובן טוען ששמעון פיינסי בארץ הגר² לדבר עליו למלכה שתצוה היא לבעל המטבע לעשות לו לשמעון פשיטי' מכספו עד ק' ליטר... ושמעתי לדבריו ודברתי עם המלכה וצוהת לבעל המטבע לעשות לשמעון הפשיטי' והלכתי בדרכי בשליחות המלכה"³. כיוצא בזה: „ראובן ושמעון היו בארץ הגר ונתן ראובן לשמעון ליטר' זהב לקנות חפצים ולהוליך למגענץ ולמכרו שם ולקנות שם חפצים שהם מבקשי' הנה בארץ הגר ולמכרו ולחלוק הריחוק"⁴. והמקרה השלישי: „ראובן ושמעון היו בארץ הגר ונתן ראובן לשמעון עשר מוזהבות [מטבע מזהב] וכ' קופרינש [מטבע מנחושת] להוליכו למגענץ"⁵.

קטעי תשובות אלה אינן בהם ללמדנו על מעמדם של יהודים אלה מבחינת ידיעת התורה, לימודה, שמירת המצוות ועל מצבם הרוחני בכלל. עיקר חשיבותם של קטעים אלה הן הידיעות הכלולות בהן על יהודים מקורבים למלכות בממלכת הונגריה. אנו יכולים לנחש, שיהודי הונגריה בתקופה עתיקה זו, שמספרם מועט היה ביותר, לא הצטיינו בלימוד התורה. כמה דורות לאחר מכן, במאה הי"ב.

1 ביבליוגרפיה מסכמת ומבחרת על תולדות יהודי הונגריה נדפסה באנציקלופדיה העברית, בערך "הונגריה" (כרך יג, עמ' 871).

2 „ארץ הגר" כתיביו להונגריה כתב ד"ר שמואל כהן מאמר חשוב שנדפס כנספח לספרו ההונגרי Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez [מקורות עבריים (תולדות הונגריה)], עמ' 144—159. ספר זה לא נזכר, לענ"ד שלא בצדק, בביבליוגרפיה של הערך „הונגריה" באנציקלופדיה העברית.

3 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ח (וכן פרעסבורג תרנ"ה), סי' תתקג.

4 שם, סי' תתקד.

5 שם, סי' תתקלה.

נמצא אישור בכתב לעובדה זו, במכתבו של ר' אליעזר ב"ר יצחק מפיסם [בהמיה] שישב בפראג, תלמידו של רבינו תם, אל ר' יהודה החסיד ברגנשבורג. ר' יהודה החסיד התרעם על הנוהג שמשמשים בקודש בקהילות ישראל מקבלים את שכרם בדרך של מגביות והתרמות בפורים, בנדבות שמנדבים בשמחת תורה ובהתנות, שכן ראה בכך זלזול בנושאי דגל התורה. ועל כך עונה ר' אליעזר מפיסם: „ואם אתה תבטל להם מגבית הפורים ונדבת שמחת תורה ונדבת חתנים, הנה ברוב המקומות שבפולין ורוסיה ואונגריא שאין שם לומדי תורה מתוך דוחקם ושוכרים להם אדם מאשר ימצאו והוא להם ש"ץ ומורה צדק ומלמד, וירדו מחזונתם וישארו בלא תורה ובלא תפלה ובלא מורה צדק"ו. נרמז איפוא בבירור שיהודי הונגריה לא היו בני תורה. אך עלינו להתנחם בכך שהם היו במובן זה ב„חברה טובה“.

שהרי גם בין יהודי פולין ורוסיה שבתקופה זו לא היו לומדי תורה.

מאותה תקופה הגיע לידינו לראשונה שמו של חכם מהונגריה, ר' יצחק יוסקונטו מארץ הגר, המובא באחד הספרים המיוחסים לרש"י, אך נערך מן הסתם בידי תלמידיו ויצאיי-חלציו. בספר הפרדס סי' יז מובא טעם לשבת הגדול ובסימו נאמר: „וכן דרש קצין אחד רבינו יצחק מארץ הגר“ ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, פוסק ידוע מאיטליה במאה הי"ג, כותב בשבלי הלקט השלם, סי' רה: „מצאתי בפרדס שחיבר רבינו שלמה [רש"י] זצ"ל: שבת שלפני הפסח נהגו לקרותו שבת הגדול [ומביא את הטעם לכך]... וכן דרש קצין אחד ר' יצחק יוסקונטו בארץ הגר“. במקור השני יש חידוש בכך שנזכר גם כינויו, יוסקונטו, ושנית: במקום „מארץ הגר“ כתוב בו „בארץ הגר“. לענינו נודעת לשינוי זה חשיבות רבה, שכן הדבר מעיד שחכם זה ישב בהונגריה ודרש שם דרשות והרביץ תורה. מכל מקום ידיעה זו מקהה לא מעט את העוקץ שבדברי ר' אליעזר מפיסם בדבר בורותם של יהודי הונגריה. מובן מאליו ששתי הקביעות נכונות; מצד אחד בורות ואיי-דיעת התורה בשכבות הרחבות של המון-העם ומאידך נסיון של חכמים ולמדנים להחזיר בשממה הרוחנית אור תורה וקיום המצוות. על-כל-פנים ארץ הגר לא היתה מנוגבת מתורה מכל וכל.

דור אחד לאחר מכן, בתחילת המאה הי"ג, מצויה בידינו עדותו של אחד מחכמי הדור הבולטים ביותר על ביקורו בהונגריה. ר' יצחק ב"ר משה מוינה (בעל „אור זרוע“) מספר: „איקלעתי לארץ הגר לפרדן ולאופטריגום ויש שם חמי טבריא נובעין מן הקרקע, ושאלוני אם הנשים יכולות לטבול בהן שהיו מסופקים במקור שהן חמין. והוריתי להם להיתר“⁷. „פרדן ואופטריגום“ אינן אלא הערים אופן (ובהונגריה „בודא“) ואסטרגום Esztergom. עצם הצגת השאלה מראה לענ"ד על התקדמות בידיעת התורה, שכן הדבר מוכיח כנראה שידעו על החשש של

6 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, הוצ' לעמבערג תר"ך, סי' קיב; ובשינוי נוסח קלים [בין השאר „אונגריין“ במקום „אונגריא“] ב„אור זרוע“ חלק א, סי' קיג (דף כ ע"ב) המכתב נדפס גם עליידי פרוש' א. א. אורבאך, בעלי התוספות, עמ' 182—184, לפי נוסח מתוקן וממוג של שני המקורות.

7 אור זרוע, חלק א, סי' שסו (דף נא ע"א).

גזירת מרחצאות בטבילה במים חמים⁸. יש לשים לב גם לענין הגיאוגרפי של החכמים שאתם באו במגע יהודים מארץ הגר: בתקופה הרחוקה רב ממגנצא הרחוקה שבגרמניה; לאחר מכן רב מעיר פראג שבבוהמיה הקרובה יותר להונגריה ולאחריה רבה של וינה, שממנה לאופן אין המרחק רב כל עיקר.

אנו עוברים לסוף המאה הי"ד ואמצע המאה הט"ו, שבה חי ר' ישראל איסרלן, קודם במארבורג שבגרמניה ואחר כך בנוישטאדט שלידי וינה, בה נפטר בשנת ר"כ (1460) לערך. מובן שכאשר נתעוררה שאלה הלכתית חמורה שלא נמצא לה פותר בהונגריה, היה ר' ישראל איסרלן, הנערץ על כל חכמי דורו, הכתובת ההולמת להעלות בפניו את הבעיה, לא בשל גדלותו ומוניטיו בלבד, אלא גם בשל קרבתו למדינת הונגריה. בספריו „תרומת הדשן“ ו„פסקים וכתבים“ לא נזכרה אמנם הונגריה במפורש אלא פעמיים, ואף-על-פי-כן אין מקום לספק שכמה וכמה מתשובותיו נכתבו לשם שואלים מהונגריה, אם כי הדבר לא פורש. חשיבות גדולה נודעת לשתי התשובות הללו, הן בזכות תיאור השאלה שנתעוררה בגט שניתן בעיר פרסבורג, אך ביחוד בשל הזכרת שמותיהם של שלושה חכמים שישבו בהונגריה.

שתי התשובות טובבות על ענין אחד: אדם, שהעידו עליו שהיה מומר שתי פעמים ולא עשה תשובה כהוגן כלל כאותם הריקים הסובבים שהמירו ופעמים חוזרים ומחזקים עצמם כיהודים ופעמים כנכרים“. והנה האיש הזה, „החזיק שמו בפרישפורק [= פרסבורג] יותר משלושים יום קודם נתינת הגט אליה בן דן“ ונתעוררו ספקות ביחס לשם אביו, שמא לא נכתב בגט במדויק. בתוך התשובה⁹ נזכרים שני רבנים, „מהר"י ומהר"א מארץ הגר“, שהם הציעו את השאלה. הר"י איסרלן מפנה את השואלים אל מהר"ם כ"ץ בעיר אופן ו„תוכלו בוודאי לכתוב לו משמי שלא אהיה קורא תגר ומערער ומתמיה כלל ועיקר“ על הפסק שיוציא. מי היו מהר"י ומהר"א והיכן כיהנו ברבנות איננו יודעים בבירור. השני שמו היה אברהם, כפי שנראה מהתשובה השניה¹⁰ באותו ענין, הפותחת „שלום רב לאהובי הר"ר אברהם יצ"ר“. כל ענין הגט היה לטורח ולמשא על הר"י איסרלן, כפי שניתן לראות מתחילת התשובה לר' אברהם: „לא אוכל להתאפק מלכתוב לך קנטורים ע"ד הגט כי הקפתנו בתשובות חבילות שאין בהן ממש“. בתוך התשובה נזכר גם

8 ספרים רבים דנים בהיתר טבילת נשים במים חמים. אין כאן המקום להתעכב על ענין זה. נרמז רק על ספר דרכי תשובה לשו"ע יו"ד, סי' רא ס"ק שכזו—שלא, שם רוכז חומר רב על היתר טבילת נשים במים חמים וב„חמי טבריא“, שהוא כינוי מקובל לכל המעינות החמים.

9 ר' ישראל איסרלן, פסקים וכתבים, סי' קלח.

10 שם, סי' קפד. שמואל כהן בספרו ההונגרי על תולדות יהודי הונגריה (ר' הערה 31), עמ' 350, מוזה את מהר"י כר' יהודה רבה של פרסבורג ואת ר' אברהם כר' אברהם כהן רב בעיר אופן, שלדעתו היה תלמידו של ר' ישראל איסרלן. ויהויו של מהר"י יש לו על מה שיסמוך, שכן בתקופה זו אמנם כהן בפרסבורג חכם בשם זה. ראה לקמן והערה 28.

ר' אהרן חזן מאזכר חדש, שברשותו נמצאת הכתובה של המגרש המומר ומתוכה ניתן לעמוד על השמות המדויקים של המגרש ואביו.

בן-זמנו של ר' ישראל איסרלן ואף תלמיד-חבר שלו, ר' ישראל מברונא, שהושפע הרבה מפסקיו של הראשון ומזכיר את יהודי הונגריה. הזכרתו קשורה במאורע טראגי, אך לצערנו שכיח ביותר בכל ארצות הגולה, בכל התקופות והזמנים. יהודי הונגרי בשם אייזיק נרצח „בשדה, קרוב לעיר וואסן“. גוייתו לא נמצאה ואף לא היתה שום עדות על רציחתו. כעבור כמה שנים נקט יהודי בעל השם הנדיר, ר' נהוראי ב"ר משה, יוזמה כדי להתיר את כבלי העיגון מאשתו של הנרצח. והוא מספר בפני הבית-דין על תוצאות חיפושיו בוו הלשון: „הייתי בעיר גונדיש והיה שם ערל אחד מעיר וואסן ושמו מטחי"ת¹¹... ושאלתי לו אם יודע דבר מהריגת היהודי הנהרג בשדה קרוב לעיר וואסן. והשיב לי: ראיתי אחד מושלך אצל באר מים קרוב לכפר לגנפו"א... ושם [הרוצחים] האחד מיהא"ל ושם השני לאשל"ו... ולאחר מכאן נכנסתי עם הערל משה"ט הנ"ל עוד בדברים ואמר... שאני מודה שגם ידי היתה בו עם חברי הנ"ל שהרגוהו וגם הכיתי אותו בסכין גדול על ראשו פציעה גדולה אצל פדחתו. לכן הנני בידך לעשות לי הטוב בעיניך והתפללו בעדי לשם לסלוח לי עוון זה"¹².

למרבה הצער לא נזכר מי הם חברי הבית-דין ואיה היה מקום מושבו. שכן אילו היה מתברר שגביית-העדות נגבתה על-ידי חכמים מהונגריה, היה בכך תוספת ידיעה בעלת חשיבות ניכרת. בפתח התשובה נאמר בנוסח הרגיל: „במותב תלתא בי דינא-הוינא ואתא קדמנא ר' נהוראי ב"ר משה ז"ל" וכו', ואין שמות נזכרים בסיום הדברים. המקומות גונדי"ש, וואסן אינן אלא הערים Gyöngyös ווייצן (Vác) בצפונה של בודפשט.

א. ר' אייזיק טירנא וספרו מנהגים

הדברים עד כה אינם אלא כעין מבוא והבהרת-רקע לגוף הענין, שלשמו יחזד מאמר זה, שהוא ראשית הספרות התורנית בהונגריה. עד לתקופה שבה סיימנו את הסקירה המרפרפת בדבר איזכור מדינת הונגריה ויהודיה במקורות תורניים של יהדות אשכנז הקדומה, לא נודע על אף אחד שהשאיר ספר שזכה לראות את אור הדפוס. בפרק-זמן זה שבו חי ר' ישראל מברונא, דהיינו המאה ה"ט, חי ופעל המחבר הראשון שמוצאו מארץ הגר¹³, ר' אייזיק טירנא. פרטי חייו וספרו של ר' אייזיק טירנא מעמידים אותנו בפני קשיים היסטוריים וביבליוגרפיים לא מעטים. כפי ששמו מעיד עליו בולד ר' אייזיק בעיר טירנוי (בהונגריה Nagy-szombat), השייכת היום לסלובקיה (Tрнава). הוא היה תלמיד מובהק לר' אברהם

11 מהמשך הדברים מתברר שחלה טעות-דפוס ושם הגוי הוא משהוש (ראה בהמשך גביית-העדות).

12 תשובות ר' ישראל מברונא, סי' רטז.

13 כמאמר זה הובן המושג „הונגריה“ בצורתו המורחבת, כפי שמדינה זו היתה קיימת עד סוף מלחמת-העולם הראשונה, דהיינו כל השטחים שנמסרו לאחר מכן לאוסטריה, לצ'כוסלובקיה, לרומניה וליוגוסלביה נכללו בתחומה של עבודה זו.

קלויזנר מוינה ולמד תורה גם אצל ר' שלום מנוישטאדט שליך וינה והקדוש ר' אהרן בלומלין משם. תאריכים מדוייקים על חייו חסרים. יש המאחרים את שנת פטירתו עד שנת ר"ל (1470) ¹⁴ ויש הסוברים שבזמן הגירוש הגדול מוינה וערים אחרות באוסטריה בשנת קפ"א (1421) כבר לא היה בין החיים ¹⁵. המאחרים אינם נותנים ראיה לדבריהם ואילו שאול פנחס רבינוביץ סובר, שכיון שבשעת חיבור ספרו הוא כותב על קהלות באוסטריה כעל גופים קיימים ופועלים משמע שכתב את ספרו לפני הגירוש. ומשמע שבשעת הגירוש כבר לא היה חי. הדברים הם חסרי-שחר לחלוטין. מה ענין פטירתו של ר' אייזיק טירנא לזמן כתיבת חיבורו? את חיבורו חיבר באמת לפני הגירוש כמה וכמה שנים. לפי צונץ, למשל, הוא חובר בשנת ק"ע (1410) ¹⁶; חוקרים אחרים אף מקדימים את זמן כתיבת המנהגים לשנת קס"א (1401) ¹⁷. ואילו פטירתו אינה ענין לכאן. מכל מקום הספר נכתב בשעה שקהילות ישראל באוסטריה ישבו שקט ושגשג וזמן הסתם אף נפוץ ברבים (כמובן בכתב-יד) לפני הגירוש. בזמן הגירוש הלך ר' אייזיק עם הגולים והשאלה היא לאן הלך. אם אין ראיה לדבר שר' אייזיק טירנא לא נפטר בוינה לפני הגירוש או בעיצומו, שמא יש זכר לדבר בכך ששמו לא נזכר בין שוכני בית-הקברות הישן שבוינה, שדב בער וואכשטיין פרסם את נוסחי מצבותיו בשני כרכים גדולים ¹⁸. ואשר לתאריך פטירתו, לא יהיה בלתי הגיוני לגזור גזירה-שווה בינו לבין חברו ועמיתו ר' יעקב מולין (מהרי"ל), ששניהם למדו תורה מפי ר' שלום מנוישטאדט, והדעת נותנת ששניהם היו בני גיל דומה. המהר"ל נפטר, כידוע, ביום כ"ב אלול קפ"ו (1427) ¹⁹. ניתן אפוא לשער לכאורה שאת זמן פטירת ר' אייזיק טירנא יש לקבוע סמוך לתאריך זה. ברם, כפי שיבואר בהמשך הדברים, יש רגלים לדבר שהוא נפטר בין השנים קצ"ט—רי"ב (1439—1452).

התאריך הוודאי היחיד בחיי ר' אייזיק טירנא היא שנת קפ"א, שבה הוא בא במגע-זמנאי של הלכה עם חברו המהרי"ל, בענין כשרותו של גט, שהובא מוינה לאשה שישבה במגנצא, שממנו הושמט הכינוי „בערא" בשמו של אבי המגרש. לאחר כשנה הובא גט אחר, שניתן ביום יט אדר קפ"א, אך ההרשאה לשליח גשאר

14 ר' פנחס זעליג שווארץ, שם הגדולים מארץ הגר, חלק א, דף ע"א (אות י סי' ריד);

Wolf, Bibliotheca Hebraea, כרך א, עמ' 136; פין, כנסת ישראל, בערכו.

15 שאול פנחס רבינוביץ בדברי ימי ישראל לגרץ—שפ"ר, חלק ו, עמ' 13. ומכאן העתיק יקותיאל יהודה גרינוואלד, היהודים באונגאריא, עמ' 17.

16 Zunz, Zur Geschichte und Literatur, p. 194.

17 Isaac Gastfreund, Die Winer Rabbinen, p. 29 מאיר שטיין, אבן המאיר, חלק ב, מס' קב; אליקום כרמולי, בן-חנניה, כרך 8, עמ' 912.

18 B. Wachstein, Die Inschriften des alten Judenfriedhofs in Wien, 1912-1971.

19 בסוף ימיו עזב המהרי"ל את עיר-מולדתו מגנצא וישב בוורמייזא, שם נפטר. נוסח המצבה ב„גפשות צדיקים" L. Lewysohn, Sechzig Epitaphien von... Worms, p. 29.

מאשתקד, דהיינו משנת ק"פ והמהרי"ל פסק ששטר ההרשאה מזויף מתוכו. בין השאר נאמר בתשובה: „כאשר כתב לי עתה [בשנת קפ"א] הר"א טירנא בעצמו שלא ידע כלל בכינוי שם אביו". לאחר השקלא-וטריא הוא מבקש מאת השואל, ר' זלמן כהן מוינה: „ונא תודיע להר"א טירנא דברי דלעיל"²⁰. כאמור היתה שנת קפ"א שנה עגומה ביותר בחיי הקהילות באוסטריה, נוסף איפוא כמה משפטים מסוף התשובה הקשורים במאורעות אלה: „בדבר הקדיש ליתמי הקדושים. אנא לא שמיע לי מה שכתב מר בשם רבינו הקדוש אבל שמעתי אחרים אומרים כן ולא השגחתי בהם כי נראה לי דבר פשוט דיש לאמרו". פירוש הדבר, שהחלו הרציחות בוינה זמן קצר לפני הגירוש והמהרי"ל נשאל אם אמת הדבר שרבים המשותף של המהרי"ל, ר' זלמן כהן ור' אייזיק טירנא, הקדוש ר' אהרן בלומלין, פסק שאין לומר קדיש אחרי הנספים על קידוש השם.

ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד ומאיר שטיין הביעו את הדעה שר"א טירנא היה גם ראש ישיבה בפרסבורג. אך אינם קובעים את הסדר, אם ישיבתו בפרסבורג קדמה או להיפך. ר' שמואל הכהן וינגרטן מוכיר אף הוא את ישיבת ר' אייזיק בפרסבורג והוא אף יודע על תאריך מדויק-כמעט: „לפי כמה מהיסטוריוניה של קהלת פרסבורג היה לערך בשנת 1410 (ק"ע) רב קהלה וראש ישיבה בפרסבורג ר' אייזיק טירנוני בעל המנהגים", אך הוא מוסיף ש„לא מצאתי מקור קדום לכך"²¹. לפי הנחה זו יוצא שר"א טירנא ישב בפרסבורג לפני ישיבתו בוינה.

יורשה לו לכותב מאמר זה להביע הנחה הפוכה, שר' אייזיק טירנא ישב קודם בוינה ורק לאחר הגירוש של שנת קפ"א התישב בעיר פרסבורג. ידוע שרבים ממגורשי וינה ופליטי שאר קהילות אוסטריה מצאו מקום-מקלט בפרסבורג²² ודומני שמצאתי מקור קדום לכך, שבין פליטים אלה היה גם ר' אייזיק טירנא ובני-ביתו. בספרי האחוזה של עיר פרסבורג משנת 1439, שהרישום בהם מסודר לפי סדר הבתים ב„רחוב היהודים" וב„חצר היהודים" מצאתי שני רישומים רשמיים דלקמן, הכתובים בגרמנית של ימי הביניים²³.

- I) Joseph dez Yasac aydm von Tirna, Hester elus uxor ;
daz haus hat geben Ysac jud von Tirna seinem aydn Josephen,
und ist chaufft worden von der Pendetin judin.
- II) Das haus hat chaufft Sundel jud von Josephen dez Isaac aidm
von Tirna, und hat Trostel jud von Tirna an dez Sundel jud
stat aufgenommen.

התרגום העברי: (I) יוסף התנו של יצחק מטירנא ואסתר אשתו [משפט זה הוא משנת 1439]; הבית הזה ניתן מאת היהודי יצחק מטירנא לחתנו יוסף והוא נקנה מאת

20 תשובות מהרי"ל, הוצאת הענא סי' קד [יש הוצאות שתשובה זו נדפסה בסימן אחר].

21 ערים ואמהות בישראל, כרך ז: ברטיסלבה (פרסבורג), עמ' 20.

22 כמה מסמכים בקשר לקליזת פליטים יהודים מאוסטריה בפרסבורג נתפרסמו ב-

Monumenta Hungariae Judaica [=MHJ] כרך I, עמ' 150-157. ראה גם

כרך IV (1938), מבוא, עמ' XLVII.

23 MHJ, כרך IV, עמ' 338 (שם גם פאקסימיל של המסמך).

היהודיה פענדעטיין (אשת [וכנראה אלמנת] בענדעט). [משפט זה הוא מיום 4 ליוני 1443]. (11) הבית הזה קנה היהודי זונדל מאת יוסף חתנו של יצחק מטירנא וכז. [המשפט הזה נכתב ביום 10 בפברואר 1446]. אם השערת הזיהוי שלי נכונה יוצא בכירור שר"א טירנא היה בפרסבורג בשנת קצ"ט (1439), יחד עם בתו וחתנו. שני הרישומים דלעיל מתחסיים ליחידת-דיוור הרשומה במספר הסידורי 171a. בבית שכן במספר הסידורי 169b נרשמו הבעלים: היהודי יצחק ואילו בדירה מס' 169c רשום „בית כנסת“ (Die Schul) ובספר אחוזה מאוחר יותר: (Juden Synagoga) 24 כלומר דירתו של היהודי יצחק ובית-הכנסת היו באותו בית עצמו. מסתבר, שאדם שדירתו סמוכה לבית-כנסת פתח-ליד-פתח, יש לו שייכות תפקודית לבית-כנסת. ומכאן שלא נפליג בהשערה אם נניח ש„היהודי יצחק“ אינו אלא ר' אייזיק טירנא, ששמש בקודש בבית-כנסת זה, אם כרב ואם כראש ישיבה. גם שני הרישומים לגבי הבית מס' 169 (המספר השלם מציין את הבית והאותיות שלידיו יחידות-דיוור) הם משנת 1439, דהיינו קצ"ט. נמצאנו למדים שר' אייזיק טירנא חי בפרסבורג בשנה זו ובשכנותו חי חתנו.

אך ביכללתנו לחזור אחורה תשע שנים כדי לבדוק תעודות משנים קודמות. במקור זה נדפסו שלוש רשימות, שאף הן מסודרות לפי מיקומם של הבתים בריכוזי היהודים בפרסבורג; שתיים מן הרשימות כוללות שמות בתי-האב החייבים במס-היין, אחת משנת 1430 (ק"צ) והשניה משנת 1434 (קצ"ד) ואילו הרשימה השלישית היא העתקה מספרי-האחוזה הנזכרים²⁵. והנה בדירה מס' 169b, שבו גר כוכור „היהודי יצחק“, אין שום רישום לא בשנת 1430 ולא בשנת 1434; בדירה מס' 169c רשום בספרי האחוזה משנת 1439 „די שול“, ברשימת החייבים במס-היין משנת 1434 נרשם גם-כן „יודנשול“ ואילו בשנת 1430 רשום Eysakyn. השם „אייזיקין“ מראה כפי הנראה על שם אשה — אשת אייזיק — והכוונה לענ"ד לאשתו של ר' אייזיק מטירנא. מותר אם כן, על סמך הרישומים הנזכרים, לשחזר את הדבר כך: בשנת 1430 עדיין לא היה ר' אייזיק בפרסבורג, אלא אשתו בלבד ואולי אף הבת ובעלה²⁶, כפי הנראה כדי לבדוק את המצב בקהלה ולהכין את המקום בשביל בעלה, לתור לו מקום לתפקיד רבני ולימוד תורה. הרבנית, כראש המשפחה, שאולי אף עסקה במסחר כלשהו, חוייבה במס-היין²⁷. לאחר בואו של ר' אייזיק לפרסבורג, בין שנת 1430—1434, הועברה דירת הרבנית לצורך בית-כנסת ו/או ישיבה ור' אייזיק רכש לו דירה סמוכה באותו בית. בשנת 1434 כבר הוכרה רבנותו של ר' אייזיק גם על-ידי השלטונות, שכן באותה שנה לא שילם את מס-היין שמשמשים בקודש נפטרו ממנו²⁸. מהרישום דלעיל מוכח שבשנת 1439 היה עוד בין החיים

24 שם, עמ' 330—332. 25 שם, מבוא, עמ' XLIX.

26 ושם הבת לא התחתנה אלא בפרסבורג וכנדוניה קנה ר' אייזיק טירנא את הדירה לזוג הצעיר.

27 ואמנם שילמה אשת ר"א טירנא 50 qrt. (MHJ, שם, עמ' 376).

28 ברשימת החייבים במס משנת 1452 נזכרים הרבנים היידא[?] (Chayda) ויהודה וליד שמותיהם אין הערכת מס. שם, עמ' 378.

ומכאן ואילך אבדו עקבותיו. מפיסקא וו ברישום של ספרי האתווה דלעיל מסתבר שיוסף חתנו של ר' אייזיק מכר את דירתו לזונדל בשנת 1446. שמא גם עוב את פרסבורג עם מכירת הדירה? ואם כן ניתן אולי להניח שהוא עוב את העיר בעקבות פטירת חתנו ר' אייזיק טירנא? מכל מקום הדעת נותנת שבשנת 1452 (ר"ב) כבר לא היה ר' אייזיק בין החיים, שכן ברשימת החייבים במס משנת 1452, נזכרים שני רבנים אחרים, ר' חידא²⁹ [רשום כנראה בצורה משובשת] ור' יהודה, ואילו ר' אייזיק אינו רשום. יש כמובן גם מקום להשערה שבשנת 1446 עוב ר' אייזיק יחד עם חתנו את העיר, אך אין הלב נוטה אחריה.

עם בתו של ר' אייזיק טירנא — הפעם בת אחרת, חנה, ולא אסתר אשת יוסף הנזכר — קשורה אגדה, שאין לה אחיזה במציאות ההיסטורית. בשנת 1857 הדפיס בקניגסברג גבריאל פאלק מאמשטרדם קונטרס קטן ובו כלול סיפור „אצבע אלקים או מעשה רב שאירע להגאון ר"י טירנא בעל המנהגים". הקונטרס נמצא בעובזו של המשורר העברי דוד חפשי-מינדס וכתוב בכתב-ידו³⁰. סיפור המעשה בקצרה: בזמן היות ר' אייזיק רב בטירנא נכנס במקרה בן-הנסיכה ושלטת טירנא לישיבתו של ר' אייזיק, בה הוא ראה את הבת חנה. „ויאמר בלבו זאת הנערה אקח לי לאשה אף כי אהיה בעבורה מנודה מן המלכות“. כאשר הציע הדבר לר' אייזיק, הוא הסביר לו למה לא ייתכן הדבר. אך הנסיך הצעיר התעקש והחתים את הרב שכאשר הנסיך „היה ראוי לבתי כפי דתי אני מחוייב לתת לו את בתי לאשה“. הנסיך ברח מביתו, התגייר ובהסתר למד בישיבות שונות, עד שנעשה ללמדן חריף ובקיא בש"ס ופוסקים. כעבור מספר שנים חזר לטירנוי כבחור ישיבה לכל דבר, שהסתיר את זהותו; לאחר שזהותו נתגלתה מסר לו ר' אייזיק את בתו. הדבר נודע לנסיכה, שזה שנים התאבלה על הבן שעקבותיו נעלמו. הסוף היה שהנסיך נשרף חי על קידוש השם ויהודי טירנוי גורשו. מן הסתם נתחברה אגדה זו כהד לעלילת הדם בעיר טירנוי, בשנת רנ"ד (1494), שכתוצאה הועלו על המוקד כמה מיהודי העיר ויתרם גורשו³¹. אך ר' אייזיק טירנא אינו קשור במעשיה זו בשום צורה, שכן הדבר קרה למעלה משלושים שנה לאחר פטירתו.

נפנה בקצרה אל ספרו היחיד שהגיע אל הדפוס³², „מנהגים של כל המדינות האלו פולין ופיהם ומעררין ואשכנזי שחבר הגאון מהר"ר אייזיק טירנא“. העתקתי

29 ראה ההערה הקודמת.

30 זהו למעשה תרגום עברי מקונטרס בידיש: „אין שין מעשה פון הגאון הגדול ר' אייזיק טירנא“, שנדפס כפי הנראה בפרנקפורט דמיין בשנת תע"ה (בקונטרס חסרים מקום ושנת הדפוס). ראה א. כרמולי, בן-חנניה, כרך 8, עמ' 912.

31 S. Kohn, A zsidók története Magyarországon, p. 241-245. על גזירות טירנא ידועה גם „הקנינה על גזירת טירנא“ שחברה בסדר אי"ב ובסופה שם מחברה: יהושע בן חיים, ונדפסה (לא נשתיירו ממנה אלא הבתים א—ל) ב„המגיד“ כרך יב, עמ' 47—48 ועל-ידי ש. כהן בספרו הנזכר כאן, עמ' 441—443.

32 לפי גאסטפריינד (הערה 17), שם, חיבר ר' אייזיק טירנא גם שאלות ותשובות, אך אינו ידוע ממקור אחר.

את השער של ההוצאה הראשונה שהיתה בידי, ויניציאה שני"א (1591). לפני סקירת הצד הביבליוגרפי של הוצאת הספר נכתוב כמה משפטים על גוף הספר. שלא כספרו של עמיתו המהרי"ל, שנכתב בידי תלמידו, נכתב ספר המנהגים בידי ר' אייזיק טירנא עצמו. בהקדמה מביא המחבר פרט ביוגרפי אחד בלבד: „והנני הצעיר אייזיק טירנא מימי גדלתי בין החכמים המקובלים”³³ מהר"ש ומהרא"ק ומהר"א הקדוש ז"ל הי"ד והם היו עקרי תושבי אוסטרייך ובקיאים [ו]יודעים עיקר מנהגים ומימיהם אנו שותים”. מטרת הספר „לישר ולתקן ולסדר מנהגי כל השנה כסדר כדי להקל להיות מצוי לכל אדם וגם בלישנא קלילא כי הוא מסור לכל אפילו לבני אדם שאינם תלמידי חכמים”. מהמשך הקדמה נראה שרוב אנשי סביבתו של ר"א טירנא היו „בני אדם שאינם תלמידי חכמים”, שכן הוא מתרעם: „ומאחר שאבדו ואפסו אנשי אמנה ותורה ומעשים טובים שבאוסטרייך עד שראיתי יישוב או קהילה שלא נמצא בהן ב' או ג' אנשים היודעים אמתת מנהג עירו על בוריו קל וחומר של עיר אחרת”. פירוש הדבר, שלא זו בלבד שמעטים תלמידי-החכמים בדור, אלא אף אנשים בדרגות נמוכות יותר, שלפחות יודעים את מנהגי הקהילות מתוך שימוש מעשי, אינם מצויים אלא בשיעור מועט ביותר. ולא עוד אלא ש„ראיתי כמה מנהגים ישנים שבהם כמה חלוקי מנהגים”. לפיכך ראה המחבר צורך נחוץ להעמיד את המנהגים על תיקנם. לכאורה כבר הקדימו ברישום המנהגים רבו המובהק ר' אברהם קליוזנר, ומה ראה התלמיד לרשום אף הוא המנהגים הרווחים באותן קהילות עצמן? תשובת ר' אייזיק טירנא: „והתייר הגדול מהור"ר אברהם קליוזנר זצ"ל רבי מובהק עשה הגהות הרבה ראיות חמורות וטעמים שאין בהם צורך גדול, ומתוך גדולתו ובקיאותו הביא הרבה דעות שונות. ובהג"ה אחת נמצא כך ובשנייה איפכא, שאין לידע היכי לנהוג. לכן סדרתי ולקטתי בתר לקוטי וכתבתי רק מסקנת המנהג”³⁴ ובהמשך הדברים הוא מביא כמה דוגמאות שבספרי קודמיו כתוב שנוהגים מנהג מסויים ולאמתו של דבר „לא נהיגי כן כלל”. קיצורם של הדברים: מטרת ר' אייזיק טירנא היתה לתת להמוני-העם שאינו מתמצא בספרות התלמודית ספר שימוש עממי לדעת איך לנהוג.

לפי השער המצוטט לעיל כולל הספר מנהגי מדינות פולין, בוהמיה, מורביה ואשכנז, אך מביאים הספר לבית-הדפוס לא דייקו פורתא, שהרי ר' אייזיק עצמו מצמצם את המנהגים ל„מנהגי מדינתנו הגר ושטיי"ר מארק ומעררין”, כלומר רק המנהגים הרווחים בהונגריה³⁵, במחוז שטייאר-מארק שבאוסטריה ובמורביה —

33 כבר הרגיש לנכון שפ"ר (הערה 15), שהביטוי „מקובלים” אין לו ולא כלום עם תורת הקבלה, הכוונה למפורסמים וידועים.

34 במנהגי ר' אברהם קליוזנר שבידינו אין שום משא-ומתן של הלכה ואינו כולל אלא רישום המנהגים גרידא ואף בצורה מצומצמת יותר מאשר בספר המנהגים של ר"א טירנא. אין איפוא ספק שהספר נערך ועובד לפני הדפסתו (ריווא דטרינטו ש"ט).

35 הכוונה כמוכן לצפונה ולמערבה של הונגריה בלבד, שבהם בלבד היו קיימים בתקופתו מספר מסויים של יהודים. בשאר שטחיה של המדינה לא היו אלא ישובים דלילים ואין ספק שלא התגבשו בהם מנהגים המיוסדים על מסורת.

כולם שטחים הגובלים אלה באלה. מביאי הספר לבית־הדפוס הרחיבו את היריעה אם כדי לשבח את מקחם ולזכות בלקוחות מתוך קהילותיהם של כל השטחים הנזכרים בשער ואם משום — דבר שמתקבל יותר על דעתי — שבהוצאות הראשונות נדפסו מנהגי ר"א טירנא יחד עם סידורי־התפילה של מנהגי פולין וכו' (כפי שיבואר בסמוך) ומשער סידורי־התפילה נעתקו שמות הארצות הללו גם בשערי המנהגים, שנדפסו יחד — ומשם גם לאלה שהופיעו בנפרד. ספר המנהגים נפוץ הרבה ונתפשט בכל הגולה האשכנזית ומן הסתם שמש כמקור לקביעת מנהגים בקהילות שנוסדו לאחר חיבור הספר והפצתו. הרמ"א מביא את מנהגי ר"א טירנא לעתים תכופות ביותר בהגהותיו לשלחן ערוך אורח חיים כמקור בר־סמכא לביסוס מנהגי אשכנז. לפחות פעמיים הוא העדיף לפסוק לפי מנהגים אלה גם כשהיו בניגוד למנהגי מהר"ל, הידוע יותר. כגון בענין ברכת לקרא את ההלל ולא לגמור את ההלל וכן פסק שלא לברך על מנהג קריאת מגילות שיר השירים, רות, איכה וקהלת, „שאנו נוהגים בתרווייהו כר"א טירנא", אף־על־פי שבמהר"ל פוסק להיפך³⁶. ספר המנהגים, כפי שהוא בידינו, אינו כולל אלא מנהגי תפילה ודיני חגים ומועדים, אך הוא חיבר גם מנהגים לסדרי גיטין וחליצה, שהיו מצויים בידי המהרש"ל³⁷. כמה מנהגים הרשומים בספר הם מקור ראשון למנהגים שבימינו הם נפוצים ורווחים בכל תפוצות ישראל או ברובן הגדול, כגון מנהג אמירת ההגדה של פסח בשבת הגדול³⁸, אם כי מנהג אמירתו לתינוקות של בית רבן כבר מוזכר על־ידי הראב"י בשם סדר רב עמרם גאון³⁹.

המנהגים נדפסו בצירוף הגהות והשלמות מאת ר' משה חזן⁴⁰, שלא מצאתי את זכרו בספרי הביוגרפיה. דומה שהמקור המאוחר ביותר שהוא מביא הוא ספר צרור המור לר' אברהם סבע, שנפטר בשנת רס"ב (1501). אך כיון שהספר נדפס לראשונה בויניציאה בשנת רפ"ב (1522) ואין להניח שר' משה חזן ראהו עובר להדפסתו, לא נתחברו ההגהות לפני שנה זו. ייתכן שאף ר' משה חזן חי בתחום ארץ הגר, שכן הוא מזכיר את התרגום ההונגרי לדוחן: „גם טאטרק"א נקרא דוחן"⁴¹.

36 תשובות הרמ"א, סי' לה, עיי"ש.

37 ר' נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים, חלק ב, עמ' קמט: „ומביאם בספר ים של שלמה למסכת יבמות", בלא ציון המקום.

38 הגדה שלמה בעריכת שמואל אשכנזי, מבוא, עמ' 52.

39 שם, עמ' 54.

40 שמו נזכר פעם אחת בלבד, בהגהותיו למנהגי ראש השנה (ציון כג): „אבל אני משה חזן ראיתי בקובץ ישן". רנ"י הכהן הנ"ל במקום הנ"ל (הערה 37) כותב ששמו היה ר' ליוור חזן. Prijs בספרו הגדול על דפוסי באול, מס' 152, מיחס את ההגהות לר' אליקים בן חזקיה, ואיני יודע מהם מקורותיהם.

41 מנהגי פסח, ציון עא. ש. כהן בספרו ההונגרי (הערה 31), עמ' 345, רצה להוכיח מכאן שר"א טירנא ידע או לפחות הבין הונגרית, ולא שם לב שמלה זאת מופיעה בהגהה ולא בגוף הספר. אף Im. Löw, Aram. Pflanzungen, עמ' 72 (בהערה) נכשל בטעות זו.

תפוצת ספרו של ר' אייזיק טירנא מעוררת השתוממות והתפעלות במהדורותיו הרבות. הספר התחבב על ההמונים ואף נתרגם ליידיש-דייטש. מחשבתו של המחבר להגיש לעם את מנהגי אבותיו בצורה עממית נתקיימה במלואה. אף ביידיש התפשט, במקביל לעברית, במידה גוברת והולכת, אם כי ברוב ההוצאות אין שם המחבר נקרא על הספר. לעומת ספר המנהגים של ר' אברהם קלוזנר רב, שלא נדפס אלא פעם אחת בשנת שי"ט (1559) בריווא דטרינטו ובפעם השניה גאהארונה לא נדפס אלא כעבור 370 שנה במהדורה מבוקרת ומוערת, על-ידי ר' חיים יהודה עהרענרייך (דעווא תרפ"ט); ואף לעומת ספר המנהגים של המהרי"ל, חברו ועמיתו, שנדפס לעתים תכופות למדי — עולה תפוצת ספר המנהגים של ר"א טירנא לאין ערוך. הוצאותיו הרבות והתכופות של הספר ואזילתו משוק הספרים ומבתי רוכשיו וקוניו מרוב שימוש בו, מעמידה את הביבליוגרפיה העברית כמעט חסרת-אונים בבואה לעקוב אחר הספר ולרשום את שפע ההוצאות. אם נקח את שני הספרים הביבליוגרפיים, המתירים להכליל בספריהם כל מה שנוצר בשפה העברית — „אוצר הספרים" לר"א בן-יעקב ו„בית עקד הספרים" לחד"ב פרידברג — ונשווה את רישומיהם, נראה מה גדול הפער ברישום ספר זה. בספר הביבליוגרפי הראשון נרשמה מהדורת קראקא שני"ז כהוצאה השניה של ספר המנהגים (הראשונה לא הייתה ידועה לו) ואילו ב„בית עקד ספרים" מהדורת קראקא שני"ז היא תמהדורה הששית. אחת הסיבות להיעלמן של מהדורות הספר היא בעובדה שהוא נדפס, כאמור, יחד עם סידורי-התפילה, שמתבעם מתבלים במהירות מחמת השימוש התכוף והיום-יומי. וכאן גם מקור הפער ברישום הביבליוגרפי, שכן בן-יעקב לא רשם אלא את הספרים שהופיעו כספר בפני-עצמו ואילו פרידברג הכליל ברישומיו גם את המהדורות הצמודות לסידורי-התפילה.⁴²

אף כותב מאמר זה אינו מתימר לפתור כאן הקשיים הביבליוגרפיים הכרוכים ברישום מהדורותיו הרבות של ספר המנהגים, אך מן הדין להדגים כאן את ההוצאות הראשונות, עד שנת ת"ק (1740), בעברית וביידיש, לפי „בית עקד הספרים"⁴³ ובתוספת ההוצאות המצויות בגנוזי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. באית מודגשת באות ההוצאות שישנן בבית-הספרים הלאומי ואף נרשמו בבית-

42 מנחם מענדל זלאטקין, אוצר הספרים חלק ב, עמ' 168, כותב אף הוא ש„השנויים בדבר ההוצאות השונות... הנם כה מרובים עד שאי אפשר לברר הדבר". וגם הוא בא לידי מסקנה ש„אחת הסבות לשנויים אלה כפי הנראה הוא הדבר שהספר נדפס פעמים רבות עם סדרי תפלות ואינם רשומים תמיד בפני עצמם".

43 ידועים גם ידועים פגמיו של מקור ביבליוגרפי זה, הן בתוספת מהדורות שלא היו ולא נבראו והן בהשמטת מהדורות שאמנם נדפסו. אך כיון שזהו בינתיים הספר הביבליוגרפי המקיף ביותר, נבחר הוא להדגים את מספר מהדורותיו של ספר המנהגים. כיון שאין מטרת המאמר מיצוי ביבליוגרפי מלא של מהדורת הספר, אלא במתן רושם כללי של תפוצת הספר, לא ראיתי צורך בציוריה המיגעת של השוואת מקורות ביבליוגרפיים נוספים.

עקד הספרים ובתוספת כוכב ליד המספר, אותן ההוצאות המצויות בבית הספרים
הלאומי אך לא נרשמו בבית עקד הספרים.

ספר המנהגים בעברית

ספר המנהגים בידיש⁴⁴

1. ויניציאה שכ"ו	1. מנטובה ש"ן
2. לובלין ש"ל	2. ויניציאה ש"ן
3. קראקא של"ח	3. ויניציאה שנ"ג
4. ויניציאה שני"א	4. ויניציאה ש"ס
5. קראקא שנ"ג	5. [ויניציאה] שס"א
6. קראקא שנ"ז	6. באזיליאה שע"א
7. קראקא שנ"ח	7. אמשטרדם ת"ה
8. ויניציאה שנ"ח	8. אמשטרדם [תכ"ב]
9. באזיליאה שנ"ח	9. פראג תכ"ה
10. קראקא שס"א	10. [פרנקפורט דמיין תל"ד]
11. פראג [שע"א]	11. פראג תמ"ב
12. קראקא שע"ב	12. פרנקפורט דמיין ת"ן
13. ויניציאה שע"ו	13. [אמשטרדם תנ"ב]
14. פראג שס"ו	14. דיהרנפורט תנ"ב
15. קראקא שע"ב	15. אמשטרדם תפ"ו
16. ויניציאה שצ"ו	16. פרנקפורט דמיין תס"ו [עם ציורים]
17. ויניציאה [ת"ח]	17. פרנקפורט דמיין תס"ו [בלי ציורים]
18. פראג [ת"ח]	18. פרנקפורט דמיין תע"ד
19. אמשטרדם תכ"ד	19. פרנקפורט דמיין תע"ה
20. אמשטרדם תכ"ה	20. פרנקפורט דמיין תע"ז
21. פראג תכ"ח	21. פרנקפורט דמיין תפ"ג
22. אמשטרדם תמ"א	22. אמשטרדם תפ"ג
23. פראג תמ"ג	23. פרנקפורט דאדר תפ"ד
24. אמשטרדם תס"ב	24. אמשטרדם תפ"ח
25. אמשטרדם תפ"ח	25. הומבורג תפ"ט
26. דיהרנפורט תע"ד	26. הומבורג תפ"ט [הוצאה שונה]
27. דיהרנפורט תע"ח	27. פרנקפורט דמיין תפ"ט
28. פראג תפ"ט	28. פרנקפורט דמיין תצ"ג
29. פרנקפורט דאדר תפ"ג	
30. דיהרנפורט תפ"ה	
31. דיהרנפורט תצ"ט	

ב. ר' אביגדור סופר מאייזנשטאדט ותרגומיו לידיש

למעלה ממאה שנה חלפו עד להופעת מחברה הבא של יהדות הונגריה, ר' אביגדור ב"ר משה סופר מאייזנשטאדט, המכונה איצמוגש. ואם נדייק, הרי לא היה ר' אביגדור סופר מחבר במונח הרגיל של המלה, אלא מתרגם. מוצאו, כפי ששמו מעיד עליו, מעיר אייזנשטאדט (בהונגריה Kismarton) שבמחוז בורגנלאנד

44 במרבית מהדורות הספר בידיש נדפסו ציורים רבים, מן הראשונים בספרים באות עברית (פרט להגדה של פסח). לא צויינו הציורים אלא במקרה אחד, כאשר נדפסו שתי מהדורות של הספר באותו המקום ובאותה שנה.

ובירתן של „שבע הקהילות“ הנודעות, היום באוסטריה. פרטי-חיייו של ר' אביגדור לוטים בערפל סמיך, הם מבחינת זמנו ועוד יותר מבחינת מקום-מגוריו. נראה שפעלו הספרותי הראשון היה חיבור (וקרוב לוודאי תרגום) הקונטרס „וינר גזירה“ בידיש-דייטש, שנדפס בעיר קראקא בשנת ש"ל (1570).⁴⁵ שנה לאחר מכן הדפיס שם את המחזור על כל פיוטיו בתרגום יידיש-דייטש. בהקדמתו למחזור כותב ר' אביגדור: „באו אלי המשותפים היקרים... מהר"ר יצחק רבי העשליז והר' ליב מק"ק לובלין וחתנו כמ"ר משה ב"ר עזרא וכמ"ר נתן ב"ר משה“⁴⁶ ובידם מחזורים בלשון אשכנז. ואמרו אלי שרצונם להדפיס אותן ובקשוני לראות החסרות והיתרות.⁴⁷ וכאשר עיינתי בהם מצאתי שלא היה בהם רק פירוש המלות כהיותן ולא היה נחת רוח לקורא למלאות חסרונו כמו שהוא ידוע לכל חכם לב במעט התבוננות... ולכן אמרתי עת לעשות לה' להפך המלות מהיותן ולחברן ולהמתיקן כדי שיובן הענין“.⁴⁸ אם נתרגם את הדברים ללשון ימינו יהיה שיעורם כך: הביאו בפני ר' אביגדור תרגום של המחזור ליידיש-דייטש, כדי שיהווה דעתו עליו. הוא נוכח שהתרגום הוא מילולי ומלאכותי ואין המלים מתקשרות למשפטים שוטפים ובצורתן זו לא יהיה לקורא „נחת רוח“. לפיכך ערך ר' אביגדור את התרגום מחדש ושיווה לו צורה תחבירית וסגנונית נוחה ושוטפת. נראה שבהוצאת הקונטרס „וינר גזירה“ שנקרא בהנאה, יצא לו לר' אביגדור שם של בעל לשון והיא גרמה לכך, שהמדפיסים מקראקא פנו אליו כאל מומחה בלשון יידיש-דייטש.

הקונטרס „וינר גזרה“, שבו תוארו בצבעים קודרים אך ריאליים, הצרות והגזירות שניתכו על יהודי וינה ושאר הקהילות באוסטריה בשנים ק"פ—קפ"א (1420—1421) נשתמר בכתב-יד בכמה נוסחאות, כולן בידיש-דייטש.⁴⁹ קשה איפוא לומר שר' אביגדור סופר חיבר את הקונטרס. וביחוד שמאז הגזירה חלפו למעלה ממאה שנה ואילו הגזירות תוארו בפרטים ופרטי-פרטים, שרק עד ראייה או שמיעה, ומכל מקום בן-הדור ההוא, יכול היה לדעתם. מן הסתם לקח ר' אביגדור אחת הנוסחאות שהיו לה מהלכין בשעתו ועיבדה עיבוד ספרותי כדי כשרונו הספרותי והלשוני, כשם שעשה לאחר מכן למחזור.

מפעלו השלישי של ר' אביגדור היה תרגום סידור-התפילה ליידיש-דייטש, שהופיע לראשונה, אף הוא בקראקא, בשנת שנ"ד (1594). כאן כנראה אין משום

45 חד"ב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, עמ' 7.

46 האנשים הללו עסקו במלאכת הדפוס העברי בקראקא.

47 הכוונה לעמוד על טיב התרגום, אם הוא לוקה בחסר או ביתר.

48 חד"ב פרידברג, שם, עמ' 7.

49 Artur Goldman פרסם טכסט מבוקר (בתעתיק גרמני) בספרו Das Judenbuch der Scheffstrasse zu Wien עמ' 112—132. שם גם בירורים ביבליוגרפיים לנוסחאותיו השונות. הקונטרס תורגם גם לעברית בידי ר' חיים קרוכמאל ונדפס בקראקא ש"ט. ראה ר. פטאי, וינה, ערים ואמהות בישראל, כרך א, עמ' 42. שמעון ברנפנדל תרגמו לעברית חדישה על-פי נוסחת גולדמאן והדפיסו בספר הדמעות, כרך ב, עמ' קסו—קע

עיבוד תירגומם של אחרים, אלא תרגום ראשון מן המקור. התרגום הזה מצא חן בעיני המדפיסים השונים במידה כזו ששימש יסוד לעשרות הוצאות לאחר מכן, הנודעות בשם „סידור קרבן מנחה“⁵⁰, ההולך ונדפס עד היום הזה, אף-על-פי שתלשון נשתנתה במשך הדורות. בסוף תרגום סידור-התפילה נדפס גם התרגום ל„שיר היחוד“, שבסופו באה התנצלותו של ר' אביגדור בוז הלשון (מתורגם מידיש-דייטש): „כך אומר הסופר: לא עשיתי חיבור⁵¹ לשיר היחוד. כדי לעשות חיבור על שיר היחוד שיבינו אותו לא היה מספיק מאה גליונות, כי הוא מלא סודות גדולים שאפילו לחכמים ידועים הוא עמוק מכדי להבינו. לפיכך לא תארכתי בו. אך יש לדעת שהוא כולל שיר ושבח להקדוש ברוך הוא. את זה תרגם מהר“ר אביגדור סופר מק”ק אייון שטאט שתרגם גם את המתנור“, „שיר היחוד“ הופיע גם בקונטרס נפרד, יחד עם ה„ויגור גזרה“, בקראקא בשנת שס”ט, על-ידי ר' בנימין ב”ר יחזקאל קינדלש מפראג⁵².

העובדה שמוצאו של ר' אביגדור סופר היה מעיר אייונשטאדט אינה מוטלת בספק, שכן הוא חותם: אביגדור סופר מק”ק אייונשטאדט. נראה שצודק יקותיאל יהודה גרינוואלד בהניחו שהיה סופר הקהילה באיינושטאדט⁵³. אך מסיבה בלתי ידועה עזב את מקום מולדתו והתישב כנראה בעיר קראקא, שם הביא לדפוס את כל חיבוריו-תרגומיו. קשה להניח שבתנאי התחבורה של הימים ההם ישב מחבר בריחוק מקום וידיפיס את כל דבריו בבית-דפוסה של קראקא. מנוסח הקדמתו שהובא לעיל „באו אלי המשותפים“ וכו' אין ספק שלפחות בשנות ש”ל—שלא”א ישב בעיר קראקא. אך לצערנו לא עלה בידינו למצוא את עקבותיו לאחר מכן⁵⁴.

ג. ר' דוד ב”ר יעקב הכהן מאופן וספרו מגדל דוד

עד כאן דובר בספרים שנועדו בעיקר לצרכים עממיים ושעיקר שימושם בידי השכבות שאינן מצוידות במטענים כבדים של ידיעת התורה לרחבה ולעומקה. הספר הראשון שנועד אך ורק לתלמידי-חכמים, או לפחות לתלמידים המתעתדים לשאת תואר זה, נוצר בשליש האחרון של המאה ה”ז ומחברו הוא ר' דוד ב”ר יעקב הכהן, ששימש ברבנות בודון, היא אופן (היום החלק הנקרא „בודא“ מתוך העיר בודאפשט, בירת הונגריה). ר' דוד הכהן הוא המחבר הראשון שישב בשטח שהשתייכותו להונגריה נשארה גם לאחר חלוקת הונגריה בסוף מלחמת-העולם הראשונה. שכן הערים שבהן התגוררו החכמים עליהם דברנו עד כה — טירנו,

50 זלמן רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור און פרעסע, [מהדורא אן], הערך הראשון.

51 כלומר „לא פירשתיו“.

52 פרידברג, שם, עמ' 22.

53 יקותיאל יהודה גרינוואלד, היהודים באונגאריא, עמ' 17.

54 גם רייזען ב„לעקסיקאן הנ”ל וכן י. ג. שמחוני ב„אנציקלופדיה יודאיקה“ (כרך א, עמ' 310—311) וב„אשכול“ (כרך א, עמ' 153) בדעה שר' אביגדור סופר מאיינושטאדט ישב בקראקא בסוף המאה ה”ז.

פרסבורג ואיינושטאדט — הופקען, כזכור, ממדינת הונגריה עם תום מלחמת-העולם הראשונה, שתי הראשונות לרפובליקה הצ'כוסלובקית והשלישית לאוסטריה. החיבור הוא ספר „מגדל דוד — חבור יפה אף נעים על מסכת גיטין. חברו הנודע בשערים שמו ה"ה החכם השלם פטיש החזק כמהר"ר דוד בן יעקב הכהן ז"ל אשר היה שם אהלו בק"ק בודון יע"א" — כפי שנאמר בשער הספר שנדפס בשאלוניקי בשנת שני"ו (1597).

פרטים ביוגרפיים מעטים בלבד ידועים לנו על מחברו של ספר „מגדל דוד". מהקדמת בן-המחבר, ר' יהודה הכהן, אנו למדים שאביו של ר' יעקב (אבי המחבר) אף הוא שמו היה דוד ושכונה „הקדוש", דהיינו שנרצח על קידוש השם בידי גויים. באיזו מסיבות ומתי, אין ר' יהודה מגלה לנו. עוד זאת שהיה כהן מיוחס „בשטר יחוס מעלי הכהן". לגבי החיבור מוסיף לנו הבן את הפרטים הבאים: ר' דוד הכהן חיבר „ביאור רחב על תלמוד בבלי... בפרט על סדר עתי"ך חוס"ן ישועות", כלומר על הסדרים מועד, נשים ונזיקין. ואף-על-פי שכבר הופיע חיבורו של ר' שלמה לוריא, שבספרו „חכמת שלמה", תקן וגילה קצת מהטעויות שבתלמוד, אולם „לא ירוה לכל בר שכל את צמאוו", לפיכך הולך המחבר בעקבות הרש"ל ומגיה גרסאות „מה שלא זכר הרב הנזכר הנ"ל ולא אחד מן הראשונים ואחרונים". ולאחר שהמחבר נתבקש בישיבה של מעלה ולא זכה להדפיס את חיבורו בחייו — ממשיך הבן בהקדמתו — לקח את ספרו על מסכת גיטין והדפיס „כדי לזכות את הרבים... ושיהיה מצוי בכל מקום אשר שם ה' נזכר שם... להראות את יפיה לפני חכמים שלמים וכן רבים". ושמא על-ידי כך תתגלגל זכות נוספת ויכול להוציא לאור את „השיטות האחרות המונחים עמי בבית גנוי". בסוף ההקדמה מבקש בן-המחבר שאם תמצא בספר „איזה טעות או אם יסתפק בשום מבוכה מהמבוכות יתקנהו אם יכול להיות... כי המחבר לא העביר ידו פעם שנית עד שנתבקש בישיבה של מעלה". כלומר הספר הוא בבחינת טיוטא ראשונה ולא עבר עריכה נוספת, כי המחבר נפטר לעולמו.

הנתונים הביוגרפיים עד כה אינם מרובים. התאריך היחיד שיש לו משמעות ביוגרפית היא שנת שני"ו, שנת הדפסת הספר, ממנה מתברר שבשנה זו כבר לא היה ר' דוד הכהן בין החיים. נשתדל למלא אי-אלה חללים ריקים בחיי המחבר מתוך גוף הספר „מגדל דוד" ומתוך מקורות חיצוניים. לפני כמה שנים הזכרתי את ר' דוד הכהן דרך אגב בקשר לספר „תיקוני שבת" שהדפיס בנו ר' יהודה הכהן בקראקא שצ"ג⁵⁵, אך כיון שעיקר עיוני לא היה בסוגיה זו קבעתי כמה פרטים שלא כהלכה ועל כמה פרטים העמידני מר רוברט דן מבדואפשט בהערותיו המאלפות והמשלימות⁵⁶. בהודמנות זו שניתי שוב פרק זה ואני חוזר בי בכמה דברים שבטעות יסודם ואף נוספו חידושים בקביעת עובדות בלתי ידועות בחיי ר' דוד הכהן, כי אין בית-מדרש בלא חידוש.

55 קרית ספר, כרך ל"ט (תשכ"ד), עמ' 539—542.

56 שם, כרך מא (תשכ"ו), עמ' 411.

כמה מן החוקרים קבעו שר' דוד הכהן ישב בשאלוניקי, או גם בשאלוניקי⁵⁷. אין בידינו לשלול קביעה זו, אך דומה שמשחרר-נעוריו ישב בעיר בודון-אופן. אם כי אין זה מן הנמנע שישב בשתי הערים, בפרקי-זמן שונים. בתשובות הרמ"א סי' קיג[2] (שתי תשובות סומנו כסימן קיג) נדפס העתק שאלתו של ר' דוד הכהן בענין ביאור תוספות במסכת עבודה זרה. בתחילת השאלה מזכיר ר' דוד הכהן אחד בשם ר' ישראל סופר, שהיה כנראה תלמיד הרמ"א, שהודמן לאופן (או ישב שם בקביעות) והוא-הוא „אשר גילה שבח וגדולת עוצם תורתו דמר". פירוש הדבר, שלפני-כן לא שמע ר' דוד הכהן על הרמ"א ולא כלום. והנה הרמ"א, אף שנפטר במיטב שנותיו בל"ג בעומר בשנת של"ג (1573), נודע שמו לחכמי ישראל כמה וכמה שנים לפני פטירתו. שהרי כבר בשנת שי"ט (1559) נדפס ספרו הראשון „מחיר יין" על מגילת אסתר. שלוש שנים לפני פטירתו, בשנת ש"ל (1570), נדפסו שני ספריו הגדולים: „תורת חטאת" ו„תורת העולה". מלבד זה שהרמ"א היה רב בקהילה גדולה בקראקא והיה ראשה של ישיבה גדולה. אין איפוא להניח בשום פנים ששמעו של הרמ"א לא הגיע לעיר אופן. יש איפוא יסוד להניח, שבזמן שנשלחה שאלת ר' דוד הכהן היה הרמ"א בתחילת פירסומו, דהיינו סמוך לשנת שי"ט. ועוד דבר: בשאלתו מזכיר ר' דוד הכהן תלמיד אחד מהספרדים שהביא עמו „חיבור שחיבר בנו של כמהר"ר יוסף בן לב". בתשובתו (סי' קיד) מעיר הרמ"א על החידוש שחידש בנו של הר"י ׳ לב בזה"ל: „ומה שתלית עצמך בחיבור החכם הנ"ל, חיבורו איני יודע ופלפולו איני מכיר ואם כל חיבורו כר, יטול מה שחידש". דברי זלזול אלה מוכיחים לענ"ד שלא זו בלבד שלא הכיר את חיבור הבן, אלא אף חיבורו של הר"י ׳ לב עצמו לא הגיע אליו ולא ראה. מתי הופיע חלק א של תשובות הר"י ׳ לב? אברהם יערי רושם שהספר הופיע בשנת שכ"א⁵⁸, אך כפי שהודיעני מר יוסף הקר, מצויות בידי הוכחות שהספר הופיע כבר בשנת שי"ח לערך. והנה לא ידוע לנו שום חיבור מבנו של הר"י ׳ לב שנדפס. מן הסתם הכוונה לתשובות אביו עצמן שבהן נדפסו הרבה חידושים מבנו ר' דוד ׳ לב, שנהרג בשאלוניקי לפני הדפסת החיבור⁵⁹. בספריו של הרמ"א נזכר הר"י ׳ לב הרבה, ואם עדיין לא שמע עליו הרי שהתשובה נכתבה מיד לאחר הדפסת תשובות הר"י ׳ לב חלק א. הוי אומר שמגעו של ר' דוד הכהן עם הרמ"א היה בערך בשנים שי"ח-שי"ט (1558-1559). חלה עלינו רק חובת ההוכחה שבשנים אלה כבר ישב ר' דוד הכהן בעיר אופן. בתשובת הרמ"א גופה לר' דוד הכהן

57 המקורות ראה בקרית ספר (בשני המקומות הנזכרים) והוסיף עליהם גם תולדות גדולי ישראל לגירונדי-ניפי, עמ' 80.

58 אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, מס' 162. בקורתו של הקר עומדת להופיע ב„תרי"ץ".

59 אראה שם הגדולים לחי"א, מערכת גדולים, בערכו, שם מובאת גם דעתו של מהרש"ך ש„הלשונות הכתובים בשם בנו... שהם תורה דיליה דמהריב"ל עצמו". מצבתו של ר' דוד ׳ לב נדפסה אצל י. ש. עמנואל, מצבות שאלוניקי, מס' 253. שם גם נסיבת רציחתו וזמנה.

לא נזכר מקום מושבו, אך במפתח התשובות ((סימני הספר)) רשום ליד תשובה קיד: „שאלה מק"ק בודון" 59.

אימתי נתחבר ספר „מגדל דוד"? דומה שמבין דפי הספר עצמו נוכל לקבל את התשובה. אין דף שבו לא יוזכר חידושי מהר"י ׳ לב למסכת גיטין. והנה חידושים אלה לא נדפסו אלא בשנת של"ג, יחד עם תשובות ריב"ל חלק ג. כלומר שהחל בחיבורו לא לפני שנה זו. מלבדו הוא מביא גם את דברי מורו ורבו ר' שלמה לוריא, אך לא בתכיפות גדולה כל-כך. מתוך עיון מדוקדק בספר „מגדל דוד" מזדקרת עובדה שיש לשים לב אליה. כעשרים האיזכורים של מהרש"ל בספר אינם מחולקים באופן פרופורציוני. הספר מחזיק קצו דף. והנה עד דף ס"ב, שהוא למעלה ממחצית הספר, אינו נזכר המהרש"ל אלא חמש פעמים ובמחציתו השניה כחמש-עשרה פעם. ייתכן כמובן שהדבר מקרי, אך לבי אומר שיש לכך משמעות לקביעת זמן חיבור הספר. וביחוד אם נבחון את אופיים של האיזכורים הללו. כל חמשת האיזכורים הראשונים אינם מתייחסים למקורות שבדפוס אלא להגהות שהתלמיד ראה בכתב-יד רבו. כגון: „כך מצאתי מוגה בתוספות של מורי מהר"ש לוריא"; „כ"ז העתקתי ממה שהגיה מורי מהר"ש לוריא ז"ל"; „ועיינתי בגמרא של מורי מוהר"ש לוריא" 60. כל הלשונות הללו מראים בעליל שהכוונה לדברים שבכתב. אולם מדף סב ואילך האיזכורים, כאמור, הולכים ותוכפים וגם מסתמכים על ספרו שבדפוס 61. ראוי לציון — ושמא יש גם לכך משמעות — שכמעט בכל המקומות אינו מזכיר את הספר בשמו „חכמת שלמה", פרט לפעמים ספורות לקראת סוף הספר 62.

כיון שלפי עדותו של בן המחבר נדפס הספר במתכונתו ההיולית, לפי משיכת קולמוס ראשונה, אנו יכולים לעקוב אחר תהליך חיבור הספר. כאמור, אין ספק שהתחלת החיבור היתה לאחר הופעת הספר תשובות הר"י ׳ לב חלק ג, בשנת של"ג. אך תוך כדי כתיבתו הגיע לידי חיבור רבו „חכמת שלמה", שנדפס בשנת שמ"ב (1581) 63. אך נראה שנוכל לצמצם את זמן חיבורו ולהעמידו על שנת שמ"ב—שמ"ג. כפי שנראה בכמה מקומות נתחבר ספר „מגדל דוד" בשיתופם של בני-הישיבה. במקום אחד הוא כותב: „גם כל בני הישיבה עיינו בדבר וסוף הסכימו לדברי כדכתיבנא" 64; בענין אחד הוא חולק על הריב"ל „דלא ירד לסוף כוונת התוספות ודרך בדרך אחרת ולי הנראה בעיני כתבתי וכן הסכימו עמי כל בני הישיבה" 65. הדעת נותנת שבישיבה לא הקדישו יותר משנה ללימוד מסכת

59 לפרט זה שם לב גם ר. דן בקרית ספר, כרך מא, עמ' 411.

60 דף ה ע"ב, לה ע"ב, מח ע"ב. ראה גם דף לא ע"ב, מג ע"א.

61 דף סב ע"א, סד ע"א, סה ע"א, סח ע"א, סח ע"ב, סט ע"ב, עב ע"ב, עד ע"ב. צט ע"ב, קטו ע"ב, קיח ע"א.

62 דף צט ע"ב, קה ע"א, קיא ע"א וע"ב, קיג ע"ב קטז ע"ב.

63 הפרט שבשער הספר הוא ושל"ה. שטיינשטיידר, CB מס' 6950/1, מפקקם אם הכוונה לפרט קטן או לפרט גדול וגם האות ה' עולה למנין. רוב הביבליוגרפים רושמים שמ"ב.

64 דף פא ע"ב. 65 דף פב ע"א.

גיטין. אם כן נתחבר הספר בשנת ש"ב, שבה הופיע ספר „חכמת שלמה“, עד שנת ש"ג. לפי דרכנו למדנו, שר' דוד הכהן, נוסף לתפקידו כרבה של אופן, עמד גם בראש ישיבה שהתקיימה שם.

בדרך לימודו של ר' דוד הכהן ניכרת היטב השפעת רבו המהרש"ל. חלקים ניכרים של החיבור עוסקים בתיקון וליבון הגרסאות של הגמרא, פירוש רש"י ותוספות. ברשותו של המחבר היו כמה טפסים של המסכת בכתב-יד ומהם שהיו כתובים על קלף⁶⁶, לפיהם הגיה ואף פירש. אך גם במקומות שלא מצא שינויי-גרסאות לא נרתע מלתקן על דעת עצמו, כשם שנהג גם רבו בהגהותיו לש"ס. אך שלא כרבו, שהפריד בין ההגהות שלהן הקדיש חיבור מיוחד, „חכמת שלמה“ הנזכר, ובין חידושיו על הש"ס, הידועים בשם „ים של שלמה“ — הכניס ר' דוד הכהן הגהותיו וחידושיו בחיבור אחד שסודרו לפי דפי המסכת. נראה שהמהרש"ל היה רבו המובהק⁶⁷. ושמא אף לא היה לו רב אחר. מכל מקום בכל הספר לא מצאתי הזכרת חכם אחר בציון „מורי“, אף שהוא מביא כמה מחכמי דורו — מלבד הר"י ן' לב — כגון את ר' יוסף קארו (נפטר של"ה) ור' יצחק אדרבי (נפטר של"ז)⁶⁸. מלבד בתשובת הרמ"א נדפסה שאלת ר' דוד הכהן בספרו של אחד מגדולי חכמי הספרדים בשאלוניקי, ר' שמואל די מדינה⁶⁹. גם כאן נדפסה שאלת ר' דוד הכהן במלואה ותשובת מהרשד"ם בצדה. עצם הדבר, שגוף השאלה נדפס הן בצעירותו, בספרו של הרמ"א, והן כשבא בימים, בתשובות מהרשד"ם, מראה ששני גדולים אלה יחסו לדבריו משקל רב. שכן מעטים המקרים (ביחוד בספרות השו"ת של חכמי אשכנז) שידיפסו את שאלות השואלים במלואן. בדרך כלל מובאת רק תמצית השאלה ותשובת המחבר עליה. נוסף לכך מוכיח הדבר, שר' דוד הכהן היה מעורה בין חכמי ישראל, אשכנזים וספרדים כאחד. אין ספק ששיבתו בעיר אופן, שהיתה בשעתו נקודת-מפגש חשובה לאשכנזים וספרדים, סייעו לתופעה זו. שאלת

66 בדף טו ע"ב: „ואני עיינתי בגמ[רא] של קלף“. וכן בכמה מקומות.

67 במאמרי בקרית ספר, כרך לט, עמ' 541, קבעתי בטעות שר' דוד הכהן היה תלמידו של הרמ"א והבאתי מן השאלה ביטויים העשויים לסייע להנחה זו. אך לאתר עיון נוסף נתברר לי שאין הדבר כן. בתשובות רמ"א נדפסו שני סימנים בציון קיג ולא הרגשתי שסי' קיג הראשון הוא שאלת שואל אחר, ר' הירש עלוישר, שהיה באמת תלמיד הרמ"א, ואילו סי' קיג השני היא שאלת ר' דוד הכהן ובה חסרים כמובן ביטויים מסוג זה, מלבד בחתימת השאלה נאמר, „אהובך הצעיר שבתלמידים דוד בר יעקב הכהן ז"ל“, שאין בהם אלא חתימה שכיחה של רב צעיר כלפי גדול הדור. (לצערי לא תיקן דבר זה גם ר. דן בקרית ספר, כרך מא, עמ' 411).

68 הר"י קארו מובא הרבה פעמים, אך לא בתכיפות כמו הר"י ן' לב. ר"י אדרבי מובא פעם אחת בלבד (דף לט ע"א), שהעתיק קטע גדול מתשובתו ב„דברי ריבות“, שנדפס בשאלוניקי ש"ב. גם מכאן סיוע לבידור זמן חיבורו של ספר מגדל דוד.

69 תשובות מהרשד"ם, חלק א, סי' קצח. כבר הצבעתי (קרית ספר, שם) על העובדה, שספרו של ר' דוד הכהן נדפס בתמיכתו הכספית של ר' משה די מדינה בן המהרשד"ם, עיי"ש.

ר' דוד הכהן דנה בענין כשרותו של מקוה והיא מחולקת לשלושה: א) המשכת המים למקוה געשתה דרך צינורות של חרס; ב) סתימת גב המקוה נעשתה על-ידי מטלית שגדלן עלה על ג' אצבעות; ג) מי המקוה מקורם במעינות חמים הנובעים מן הקרקע. החלק הג' של השאלה עשויה להפריך השערה שהושערה ביחס למקום מגוריו של ר' דוד הכהן.

מן הנאמר עד כה אין מקום לספק שר' דוד הכהן ישב בעיר בודון, שהרי בשער ספרו נאמר כך בפירושו. אך אהרן פריימאן, „שדא ביה נרגא“ וכותב: „נראה לי כי ר' דוד הכהן חי בווידין ולא באובן“⁷⁰. כוונתו ש„בודון“ המוזכרת בשער הספר אינה אופן שבהונגריה אלא ווידין שבבולגריה. מלבד שכבר נזקק לשאלה זו ר. דן הנזכר והוכיח על-פי שלושה מקורות שהנחתו של פריימאן מופרכת⁷¹, דומני ששאלת המעינות החמים שבפי ר' דוד הכהן מוכיחה למעלה מכל ספק שאמנם באופן שבהונגריה היה מקום מושבו, שכן בה גמצאים עד היום הזה מעינות חמים. ומעניין ששאלה זו כבר נשאלה למעלה משלוש מאות שנה קודם לכן מאת ר' יצחק מוינה, כאמור במבוא המאמר. וכמוכן שגם מהרשד"ם כמוהו כבעל „אור זרוע“ יצאה שאלה זו בהיתר⁷².

מתוך ספר „מגדל דוד“ מצטייר ר' דוד הכהן כלמדן גדול שאינו חת משום חכם ויהא זה מן הראשונים. אין בו כל רמז, ולפי מהות הספר אין אולי גם מקום לכך, שהיתה לו זיקה כלשהי לחכמת הנסתר. אמנם בפתח ההקדמה כותב עליו בנו בין שאר התוארים גם „בוצינא דנהורא“, השכיח בעיקר ביחס לחכמי הקבלה (ובדורות מאוחרים לאדמו"רי החסידות), אך אין הכרח לפרשו ברוח זו דווקא. אולם מתוך ספר „תיקוני שבת“ שהוציא לאור בנו, ר' יהודה הכהן, בקראקא בשנת שע"ג, מוכח שר' דוד הכהן נהג לפי גינוני הקבלה ובוודאי גם עסק לא מעט בתורת הקבלה. לפני הפיוט „בר יוחאי נמשחת אשריך“, שעדיין לא היה אז מפורסם, ביחוד בארצות אירופה, כותב ר' יהודה הכהן: „אמר המדפיס: מצאתי באמתחות כתבי הרב א"מ ע"ר [=אבי מורי עטרת ראשי] ז"ל שהובא לו פומון נאה מארץ ישראל שמשוררים בכל ערב ושבת בסדר קבלת שבת על קברו של הרשב"י ז"ל... ושמעתי מא"מ ערו"ל [=מאבי מורי עטרת ראשי ז"ל] וגם מחכמים גדולים אנשי השם שבאו מארץ הקדושה כל מי שהאיר ה' רוחו עלי אף בח"ל [=בחוצה לארץ] והוא ממארי קבלה ינגן פומון זה וזה הוא סגולה נפלאה להארת הנשמה“⁷³. ר' דוד הכהן היה כנראה מהמקובלים הראשונים בהונגריה. פסקא זו אף מעמידתנו על העובדה, שר' דוד הכהן היו לו קשרים עם אנשי ארץ-ישראל וחכמיה.

70 בהערותיו לספרו של יקותיאל יהודה גרינוואלד, היהודים באונגאריא, עמ' 14.

71 קרית ספר, כרך מא, עמ' 411. 72 ראה למעלה במבוא והערות 7-8.

73 ראה גם חיים ליברמן, ספר תקוני שבת, קרית ספר, כרך לח (תשכ"ג), עמ' 408.

הערה 13.

ד. ר' שמחה ב"ר גרשון הכהן אב"ד אופן זספרן ספר השמות

המחבר הבא שהוציאה יהדות הונגריה, ר' שמחה הכהן, שלוש נקודות משותפות לו עם קודמו, ר' דוד הכהן מצד אישיותו, מצד מקום כהונתו ומצד נושא חיבורו. מצד אישיותו — שכן שניהם מוצאם מיהודי ספרד (מלבד שניהם היו כהנים); מצד מקום כהונתו — שהרי אף ר' שמחה הכהן נתקבל לרבה של אופן ומצד נושא חיבורו — כזה כן זה חיבר את ספרו ועל עניני גיטין. אולם שלא כר' דוד הכהן, שספרו הוא חיבור עיוני על מסכת גיטין, הרי ספרו של ר' שמחה הכהן הוא ספר שימושי הלכה למעשה, כפי שיבואר בהמשך הדברים.

ר' שמחה ב"ר גרשון הכהן היה יליד בלגראד (לפי הכתיב הנהוג בשעתו: בילגראדו), היום בירת יוגוסלביה. גם אביו ר' גרשון הכהן וסבו ר' שמעון ב"ר יצחק הכהן, היו תושבי בלגראד. אך סבו מצד אמו היה ר' שמחה ב"ר חיים הצמן, שהיו תושבי אופן⁷⁴. ר' שמחה היה איפוא „בן תערובת" לאב ספרדי ולאם אשכנזית, דבר שנודעת לו חשיבות יתירה על אופי חיבורו, כפי שנראה בסמוך. הוא היה נהוג לבקר בילדותו וגם לאחר מכן בעיר מגורי אבות אמו, אך חינוכו וגידולו הרוחני היו בבלגראד, שאף היא היתה בתקופה זו עיר גדולה של חכמים וסופרים. הוא היה תלמידו של רב העיר, ר' יהודה לירמה, שסמך ידו עליו וכן „העידו עליו גברי רברבי רבנו קשישי גאוני קושטאנדינה ושאלוניקי אשר כלם יעידון יגידון כלם כאחד שראוי לו לישוב על כסא ההוראות"⁷⁵.

ראשית פעלו הספרותי-התורני של ר' שמחה הכהן בשנת ת"ז (1947), בהדפיסו בויניציאה את שרידי ספרי רבו ר' יהודה לירמה בשם „פליטת בית יהודה" — „יען וביען הנה הוא שארית פליטה הנשארה לבית יהודה מכל הכתב והמכתב" מהשריפה הגדולה שפרצה בעיר בלגראד, שבה עלו על המוקד כל ספריו הרבים שחיבר ר' יהודה לירמה⁷⁶ בכל מקצועות התורה. מתוך ל התשובות שבספר, שלוש הן של ר' שמחה הכהן עצמו, שתיים מהן נכתבו לבקשת הרב והשלישית שצירף ר' שמחה לספר „כדי שיעלה מניינם למנין שלם מנין שלשים. וידעתי שמורי הרב ז"ל לא יקפיד על זה כי בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו"⁷⁷. ואכן תלמיד אהוב וחיביב היה ר' שמחה על רבו ר' יהודה לירמה, שהשתדל לשתפו בדרכי ההוראה ולהורות לו את דרך הרבנות הלכה למעשה כדי שבבא הזמן ישב על מדין בקהילות ישראל להורות ולדון. כאשר נשאל ר' יהודה לירמה בענין סכסוך שנתגלע בין שנים מתושבי העיר, בקש את התלמיד לנסות ולפסוק את הדין. לא

74 בתשובות מהרשד"ם, חלק ג, סי' קיד, נדפסה תשובה לר' חיים הצמן לבודון בשנת שכ"ט.

75 לשון ר' הושע ב"ר שמואל דוד ננטווא תושב ירושלים, בהקדמתו לספר השמות של ר' שמחה הכהן.

76 ר' יהודה לירמה נפטר בין השנים ש"צ—ת"ז (1630—1647), שכן התאריך האחרון שזכר ב„פליטת בית יהודה" הוא משנת ש"צ ואילו כאשר נדפס הספר בשנת ת"ז לא היה עוד המחבר בחיים.

77 פליטת בית יהודה, בראש סי' ל (דף עד ע"א).

בלי רתיעה נגש ר' שמחה, שהיה כנראה צעיר מאד, לסיים את משאלת רבו, „כי איני כדאי עדיין לדון ולהורות הוראה ישרה ע"פ דרכי הגמרא לא בפלפול ולא בסברא". רק כדי לא לסרב לרבו, „אשר נפשו אותה להשפיע עלי חן וכבוד" הוא מקבל על עצמו את הדבר. במלים „כי איני כדאי עדיין לדון ולהורות" מגלה הצעיר המוכשר את רחשי לבו הכמוסים, שאמנם בבא הזמן הוא גועד לכך, אך לפי דרגת השכלתו הלימודית בהווה אינו ראוי לכך. ברם, לא כן דעת הרב. נראה ברור שהיתה כאן כוונה של הדרכה והעמדה במבחן. והמבחן הצליח הצלחה מלאה. מהמשפט הראשון בתגובת הרב על פסק התלמיד כבר נראית הערכתו: „ראיתי דברי החכם הנעלה ידיד נפשי הר' שמחה המכונה אפרים הכהן גר"ו ולבי שש ושמח כי יפה זכה ויפה דן וידין רב לו... ובס"ד עלה יעלה במלחמתה של תורה בפלפול ובסברא ישרה וכל מאן דין סמוכו לגו והנני מסכים עמו בכל מה שפסק וכתב בין בדין ובין בפלפול"⁷⁸. בזה הכניסו לחוג החכמים הפוסקים והסמיכו להורות ולדון. דוק: לא „תלמידי" אלא „החכם השלם ידיד נפשי", כלעמית ולשוה לו במעלת התורה.

תשובתו השניה של ר' שמחה קשורה גם לעיר מולדתו בלגראד וגם לעיר אופן, מקום-רבנותו לאחר מכן. היא דנה בשני יהודים, „ראובן ושמעון", הראשון תושב אופן והשני תושב בלגראד. שנפגשו ביריד במקום ששמו אושקי. לראובן עסקים גם בבלגראד ולשמעון עסקים גם באופן. כתוצאה מכך גסתכסכו והביאו את ריבם בפני ר' יהודה לירמא, ששוב הטיל על התלמיד ר' שמחה לפסוק את הדין. פסקו של ר' שמחה מחזיק 22 עמודים צפופים⁷⁹. מובן שהרב מסכים לדבריו, ש„העמיק והרחיב ונחית לעמוקה של הלכה ודינא ולבי שש ושמח בראיתי שעמד על מה שצריך כל מעיין לעמוד בפלפול ובסברא". ולאחר שגם הרב תורם את חלקו בפלפול, כדרכה של תורה, הוא מסיים בתפילה: „ואחת שאלתי מאת ה' שיאריך ימיהם ויגדיל תורתם של החכם הנעלה ידידי הפוסק גר"ו והתכם הנעלה חברו גר"ו וה' ישים שמם כשם הגדולים מורי הוראות בישראל"⁸⁰.

תפילתו של ר' יהודה לירמה נתרצתה ותלמידו ר' שמחה הכהן נתפרסם ל„חכם גדול ומעיין ופסקן"⁸¹ ונתקבל כרב ודיין בעיר-מולדתו בלגראד, שם ישב עד שנת תכ"א (1661). אך לא ניתק את קשריו גם עם העיר אופן, שבה גרו, כאמור, משפחת אמו. בעודו מכהן ברבנות בלגראד וכעשר שנים לאחר שהדפיס את שרידי

78 שם, דף לא ע"ב, לד ע"ב.

79 שם, דף מט ע"א — גט ע"ב. זאת התשובה הארוכה ביותר בכל הספר.

80 שם, דף סב ע"ב. נראה שתלמיד נוסף הגיש לו פסק-דין בנפרד (אך לא נדפס) וכורך את ברכתו לשניהם.

81 לשון בן-יהודה ובן-עירו ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות (מהדורת קאסעל), דף נא ע"ב.

82 בספרו „ספר השמות" מוזכרת עיר אופן כמה וכמה פעמים בקשר למנהגי גיטין ושמות האשכנזים שראה ושמע בביקוריו. למשל בדפים כז ע"ב, ל ע"ב, מה ע"א, עט ע"א ועוד.

פליטת ספרי רבו, הדפיס בויניציאה בשנת ת"י (1657) את ספרו הוא „ספר השמות“ — והוא חבור שמות אנשים ונשים שמות הקודש ורומניא⁸³ וספרד ואשכנז ושאר לשונות הגויים. בהקדמה הארוכה דן המחבר בפלפול חריף ובבירור הלכתי מקיף בענין הנוהג שהרבנים מסדריי-הגיטין לוקחים תמורה כספית בעד סידור הגט. מסקנתו החד-משמעית היא „דראוי להחמיר ושלא יקח המסדר שום שכר בעבור הגט“. בסגנון בוטה מביע ר' שמחה את התמרמרותו על רבני דורו וביחוד על רבני אשכנז, שבכל הדינים וההלכות מהדריין להחמיר „ובפרט בגיטין [יש] לעשות הדבר באופן יותר נאות אליבא דהלכתא לצאת ידי חובת כל המחמירים“. אם הרבנים יקבלו על עצמם סייג זה יביא הדבר תועלת גדולה גם לכשרות הגיטין, שכן „רבים שאינם בקיאים בטיב גיטין ימשכו ידהם ולא יהיה להם עסק עמהן“, כי כל עיסוקם בסידור גיטין אינו אלא בשל השכר.

ר' שמחה הכהן מספר בפרוטרוט בסוף הקדמתו על תהליך חיבור הספר ועריכתו. מסתבר, שהספר דומה מבחינת הרכבו למחברו; כשם שהמחבר היה, כאמור, פרי מזיגה ספרדית—אשכנזית, גם הספר כך. הוא בנוי על מקורות הלקוחים מחכמי אשכנז וספרד גם יחד. כל מקורותיו — פרט לאחד — הם חומר שבכתב שהומצא לידו בתקופות שונות על-ידי אנשים שונים. מחכמי אשכנז: קונטרס השמות מאת מהרש"ל שהובא בלגראד על-ידי ר' שמשון חיות בשנת תט"ו (1655)⁸⁴. הוא הביא גם קונטרס שמות מזקנו ר' יצחק חיות, מאביו ר' מנחם מאנש חיות ואף ר' שמשון חיות עצמו הוסיף בגליונות הוספות משלו; סדר גיטין מכתיבה אשכנזית עתיקה שהיה בידי זקנו ר' שמחה ב"ר חיים מאופן; כאשר עבר בלגראד ר' אליעזר ב"ר שמואל מאפטא בעל ספר „דמשק אליעזר“ על מסכת חולין (לובלין ת"ו), נתן לי במתנה העתק קונטרס השמות אשר לו. כל אלה קונטרסים בכתב-יד שלא נדפסו. אך השתמש בספר מודפס אחד, ספר „זכרון משה“ לר' משה ב"ר זבולון אליעזר היילפרין, שנדפס בלובלין ש"ע.א. הספר היה כנראה כבר אז יקר-מציאות⁸⁵, אך המחבר השיגו (אם כי בצורה פגומה וחסרה) והחליט להשתמש גם בו, בגלל נדירותו. מחכמי ספרד: קונטרס השמות של ר' יוסף טראני מצפת (מהר"ט), שקבל במתנה מתלמידו (של מהר"ט) ר' אברהם ׳ן חנניא „בהיותו פה עמנו“; חברו ברבנות בלגראד, ר' יוסף אשיאו המציא לו „קונטרס שמות מכתיבת יד סופר מהיר הח"ר יאודה קאלדירון נ"ע וכמדומה לי שהוא העתק מהעתקת הסופר אשר היה לפני הרב הגדול מהר"ר אליהו בן חיים ז"ל“.

83 הכוונה לשמות הרווחים במדינות הבאלקאן.

84 ר' שמשון חיות אמנם הגיע בשנת תט"ו (1655) לתחומי העיר בלגראד, אך לא זכה להכנס העירה, „כי בא הנה דרך אניה בליל שבת קודש ח"י לחדש מנחם [אב] תט"ו לפ"ק כמו ב' שעות בלילה ושעה אחת או שתיים קודם עלות השחר נתבקש בישיבה של מעלה בפתע פתאם בחולי הדבר ב"מ [= כר מינן] וביום ראשון נקבר פה בכבוד גדול ולא זכינו ליהנות מזיו השכינה“ (הקדמת הספר, דף ז ע"ב). ספריו נמכרו בבלגראד והמחבר קנה את הקונטרסים הנזכרים.

85 החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך „זכרון משה“ כותב: „אינו בנמצא“.

ריכוז חומר רב-גוני ורב-ערך כזה בידי המחבר עוררו לחבר ספר שימושי כולל לשמות גיטין — אנשים, נשים, ערים ונהרות — שיהיה שוה לכל מסדר גיטין, הן מעדת האשכנזים והן מבני הספרדים. המחבר ראה בכך השגחה פרטית: „אמרתי בלבי לא לחגם אינה ה' לידי כל אלו הקונטרסים ומאת ה' היתה זאת.“ גם מצד סגולותיו האישיות מצא ר' שמחה הכהן שהוא האיש הראוי לערוך ספר מסוג זה, „להיותי בקי קצת בלשון אשכנזי ובלשון ספרד ואני בקי בהן ובשמותיהן בענין דלא ליתי למטעי“. את כל החומר הרב סיווג ומיין בסדר א"ב משולש, לשמות אנשים, לשמות נשים ולשמות עיירות ונהרות. המחבר הקפיד לציין בכל מקום את מקורותיו. אין פירוש הדבר, שר' שמחה הסתפק בסידור מיכאני גרידא. תלמיד-חכם גדול ולמדן בעל שיעור קומה כמוהו אינו יכול להסתפק בהבאת דברי אחרים. תמיד יש לו מה לומר בישוב סתירות, בהשוואת מקורות, בליבו סוגיות ובהבהרות הלכתיות, פעם בארוכה ופעם בקצרה. ורק דרך ענווה בלבד הוא כותב בהקדמתו שאם „באיזהו מקומן כתבתי דעתי דעת הדיוט אינו כי אם להלכה אבל למעשה דברי לעו“. את החיבור הקדיש ל„מנוחת נפש“ אמו-מורתו האשכנזית מרת לאה רבקה בת אופן, „יען דזה המעט מוער שלמדתי שלה היא דהביא[ת]ני עד הלום כידוע לכל העולם“⁸⁶.

כארבע שנים לאחר שהדפיס ר' שמחה הכהן את „ספר השמות“, שבוודאי היה בו לסייע בפרסום שמע גדולתו בתורה, והיה מפורסם בכל המדינה בכל מיני מעלות⁸⁷, נתנו דעתם פרנסי קהילת אופן ומנהיגיה לשים את עטרת הרבנות בראשו, בחודש תשרי תכ"א (1660). מן הסתם היה גם מוכר באופן אישי לרבים מאנשי הקהילה בשל ביקוריו הרבים והתכופים בעיר. מתוך 89 האנשים שהשתתפו בבחירת הרב, בחרו בו 80 איש⁸⁸. והנה תשעת המתנגדים הכריעו את הכף ור' שמחה הכהן חזר לבלגראד, לאחר חדשיים ימים. ומעשה שהיה כך היה: בחודש סיון תט"ו (1655) עבר את העיר אופן ר' אור שרגא פייביש אשכנזי מווילנא⁸⁹, בדרכו לארץ-ישראל. בשעותו בעיר נתבקש על-ידי פרנסי הקהילה להתקין תקנות וקיבלו מראש שיקיימו כל תקנותיו. אחת התקנות שהתקין היתה שאין לקבל רב ומורה-הוראה בקהילה שיש לו קרובים בעיר. מטרת התקנה היתה שלא להרבות

86 אביו ר' גרשון הכהן נפטר עליו בהיותו עוד צעיר לימים. בתשובותיו שבספרי רבו ר' יהודה לירמה, שנכתבו בראשית דרכו הרבנית, הוא חותם שמחה ב"ר גרשון ז"ל, דהיינו שאביו כבר לא היה בחיים. מנוסח הקדשתו נראה בבירור שברכת אמו ליותה אותו ועודדה אותו בלימודיו. יש אולי גם מקום לשער שלאחר פטירת בעלה חזרה אמו לאופן לקרוביה, ומכאן ביקוריו התכופים של ר' שמחה באופן.

87 תשובות שער אפרים לר' אפרים הכהן מווילנא, סי' סז, בסוף התשובה (הוצ' לעמבערג תרמ"ז, דף לה ע"ב).

88 תשובות פרח מטה אהרן לר' אהרן הכהן פרחיא, סי' מד, „והיו כמעט שמונים חתומים על שטר הרבנות שלו... תשעה אנשים מבני הקהילה לא היו רוצים להסכים“.

89 היה תלמידו של מהר"ם מלובלין. תולדותיו ראה בפרומקין-רבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב, עמ' 46—48.

מחלוקת בחיי הקהילה. ואף-על-פי-כן נתקבל, כאמור, ר' שמחה הכהן שש שנים לאחר מכן, למרות שבועיר גרו קרוביו מצד אמו⁹⁰. ואמנם המתנגדים גופו בתקנת ר' פייביש, שגלווה לה אוהרות חרם וקנס. התקנה קיבלה חיווק באישורם של רבני בלגראד וסופיאה ואחר כך גם מאת ר' שעפטיל הורביץ (בן השלי"ה ובעל „ווי העמודים“), בכהנו כרבה של וינה⁹¹. ר' שמחה הכהן, ש, כל כוונתו היתה לעשות שלום ולהשוות המחלוקת⁹², ויתר על כס הרבנות, חזר לעירו בלגראד לאחר חדשים, שם נפטר תוך זמן קצר⁹³.

למחלוקת שפרצה באופן מסביב לבחירתו של ר' שמחה הכהן לרב, היתה השלכה ישירה במינויו של רב אחר באופן, כעבור חמש שנים, ושכגינה נתפרסמה בספרות השאלות-ותשובות המחלוקת הראשונה. מן הראוי להסביר איך באמת קבל על עצמו ר' שמחה הכהן את רבנות אופן לאחר תקנת-החרם של ר' פייביש

90 שער אפרים, שם (דף לג ע"ב) : „והי' לו משפחה גדולה ראשון בשני ושני בשני ושאר קורבה מעיקורי [כלומר מחשובי ואולי צ"ל „מיקרי“] הק"ק כידוע“.

91 בתשובות פרח מטה אהרן, סי' מד נזכרים רבני בלגראד וסופיאה, אך בתשובות תורת חסד לר' חסדאי הכהן פרחאי, סי' לג, באמצע התשובה (דף כח ע"ב) נאמר ש, כתבו עליהם שטנה רבני ק"ק ווינא ואעתיק קצת לשון כתבם... [ומסיים] : וגם הקצינים האלופים אשר היו מנהיגי ק"ק ווינא זה שנתיים ימים בקרב הארץ ובראשם מוריננו ורבינו הגאון המופלא מוהר"ר שעפטאל אב"ד שלנו... להחזיק בכל תוקף ועוז את הפסק שפסק הגאון מוהר"ר אור שרגא נר"ו. אישורו של ר' שעפטיל הורביץ ניתן לפני שר' שמחה הכהן קבל את רבנות אופן, בחודש תשרי תכ"א, שכן ר' שעפטיל נפטר ביום כ"ח ניסן ת"ך. ראה וואכשטיין, שם (הערה 18), חלק א, עמ' 389—392.

92 שער אפרים, דף לה ע"ב.

93 קורא הדורות, שם : „ולא האריך ימים ולא בא לכלל זקנה ונפטר שם בבילוגראד“.

נראה שנפטר בין שנות החמישים לששים לחייו, שכן „בן ששים לזקנה“ (אבות פרק ה, משנה כו) והוא „לא בא לכלל זקנה“. רפ"ו שווארץ, שם הגדולים מארץ הגר, חלק ב, דף מב ע"א, כותב שנפטר בשנת ת"ל (1670) ; מרדכי מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, עמ' 1358, כותב שנפטר בשנת תכ"ט (1669). שניהם טועים בזה, שהרי בשנת תכ"ח, כאשר פרצה המחלוקת באופן מסביב לרבנותו של ר' אפרים הכהן, כבר לא היה בין החיים. כל המקורות שהזכרנו מזכירים אותו בברכת המתים. ורגלים להשערה שנפטר סמוך לשנת תכ"א, זמן קצר לאחר שובו לבלגראד.

שווארץ וכן י. ג. גרינוואלד, היהודים באונגאריא, עמ' 19, „מדביקים“ לו גם שם משפחה ; הראשון — פריעדמאן והשני — פריידמאן. איני יודע מנין שאבו ידיעת זו. קרוב לוודאי שאין לה שום יסוד. הרי ר' שמחה הכהן היה בן לאב ספרדי ומנין השם האשכנזי ? מן הסתם מקורה בספרו „ספר השמות“ (דף כה ע"א) : „זוקיני הרב מוהר"ר שמחה בר חיים ז"ל חתם עצמו שמחה המכונה וריידמון“. והם הדביקו לו את שם זקנו האשכנזי, שעל שמו אמנם נקרא שמחה, אך השם „וריידמון“ אינו שם משפחה אלא שם פרטי ושם-חול לשמחה.

ואיך מנסים לתרץ את צעדו זה. ר' אפרים הכהן מסביר את הדבר בכך, ש„מתחלה לא היתה גזרה מפורסמת רק היתה נחבאת אל הכלים. אף שנתנו לו [לר' פייביש] כח לתקן להם איזה תקנות, אבל לא שיתן מגלת סתרים לאיזה אנשים. ובפרט תקנות וגזרות כאלה אשר לא נשמע בכל תפוצות ישראל וכמעט שהיא גזרה שאין רוב הצבור יכולין לעמוד בה“. כלומר שר' שמחה הכהן לא החשיב את התקנה לברת-תוקף, כיוון שלא נהגו בה „כמו בשאר תקנות שיהיו נכתבים בפנקס דמתא או בהכרות קול ברמה נשמע, או שיהי מונח בתיבת הקהל, רק מצאו אותה אצל יחיד אחד“. זרק בשל אהבתו את השלום הסתלק מן הרבנות לאחר שני חדשים.

במקום אחר בתשובה זו מנתח ר' אפרים הכהן את נוסח התקנה, שבה נאמר ביו השאר: „ראה ראיתי שאין טוב לקבל איזה רב שיש לה פה קרובים וצדדים וכי כי אז יעשן אף המריבה ויש לחוש שלא יעמדו בגובה אפס ובדודן לבם לעשות מעשה להחריב קיבוץ הקהלה ולומר מי אדון לנו למחות לקבל איזה רב שיש לו קרוב“. לדעת ר' אפרים הכהן הדגש בתקנה היא למנוע קבלת רב בהכרעת הקרובים, מה שאין כן במקרה של בחירת ר' שמחה הכהן, „הסכימו רוב מגיני ורוב בנין זולת הקרובים, רק מיעוטי דמיעוטי אשר לא הסכימו עליו באשר שאי אפשר לכוון כל הדעות... וא"כ על זה בוודאי לא החרים הגאון מהר"ף [פייביש]... מי הוא זה ואיזה הוא אשר יאמר עליו כי הוא זה האיש אשר עבר על החרם“. בסוף תקנת ר' פייביש נאמר גם ששני הצדדים עליהם להגיש את טענותיהם לחכמי קושטא. במקרה של ר' שמחה לא הגיש הצד המתנגד את טענותיו לקושטא, בוודאי משום „שמחלו על זה או שהיו יודעים שבודאי יסכימו ק"ק קושטנדינה בקבלת מהרש"ך ז"ל באשר שהיה במעלות טובות הנ"ל“⁹⁴.

ר' אהרן הכהן פרחיא מתרץ את קבלת עול הרבנות מצד ר' שמחה בעיר אופן, שאולי לא ידע „באותה הסכמה וכיון שידע ההסכמה פירש משם וחזר לעירר“. אף ר' חסדאי הכהן פרחיא (שניהם מרבני שאלוניקי) מפרש כך את צערו של ר' שמחה הכהן: „ודילמא כשבא לא ידע בחרם הנ"ל“, אך הוא מנסה לתרץ גם את פרנסי הקהילה שבחרו בו, שסברו „שכשיבא מוהר"ר שמחה ז"ל יוכל להתיר להם. וכשבא וידע בתרם ראה שאין לו התרה ולהכי לא נתעכב שם, כי אם זמן מעט וחזר לעירו... והשיב להם שעל פי הדין אינו יכול להיות אב"ד כאן מפני שהיה לו צד קורבה“⁹⁶. קשה להסכים לדעה שר' שמחה הכהן לא ידע על תקנת ר' פייביש, שהרי חכמי בלגראד, שהיה נמנה עליהם, אישרו את התקנה. ואף אם לא אישר אותה באופן אישי, יש להניח שידע עליה. אין גם מקום לספק שמא לא היה בשנת תט"ו בבלגראד, שכן מעיד ר' אפרים הכהן בפירושו ש„הרב הנוכח [ר' שמחה הכהן] היה... בבילגראדו בשעת גזרת מהר"ף“.

ר' שמחה הכהן מזכיר ב„ספר השמות“ שחיבר גם תשובות ומסתמך עליהן כמה פעמים. וכן מעיד בן-דודו ר' דוד קונפורטי ש„כתב פסקים רבים ולא

94 שער אפרים, שם.

95 פרח מטה אהרן, שם, באמצע התשובה (דף צג ע"ב).

96 תורת חסד, סי' לג, באמצע התשובה (דף כח ע"ב).

נדפסו" 97. בספרי התשובות של חכמי דורו מצויים בוודאי כמה פסקים ותשובות מפרייטטו של ר' שמחה הכהן⁹⁸, נסתפק בספרו של ר' שמואל גאון, מחכמי שאלוניקי, שהיה אחד מחריפי המוח שבדור⁹⁹, שבו מוזכר ר' שמחה הכהן בשלוש תשובות ובשתיים מהן נדפסו פסקיו במלואם, עם הערותיו-הסכמותיו של ר' שמואל גאון. כאשר נתעוררו סכסוכי-שכנים בין שני בעלי-בתים בעיר סופיאה הובאה השאלה לר' שמחה הכהן בבלגראד. לתשובתו חשיבות לתולדות יהודי הונגריה, שכן הוא מבהיר שכיון שהשאלה נתעוררה אצל תושבי,, עיר המהוללה סופיאה יע"א דנתייסדה עפ"י מנהגי אשכנז וגם הספרדים נמשכו אחר מנהג האונגרוש... א"כ גם הספרדים נמשכים אחריהם"¹⁰⁰. תשובה אחרת אינה מביאה את דברי ר' שמחה במלואם, אלא מזכירו: ,,ראיתי להחכם השלם נחות לעומקא דדינא כמה"ר שמחה [בן] גרשון (הכהן)", וכל תשובתו הארוכה (טז טורים¹⁰¹) מבוססת על דבריו, שלמעשה אפשר לשחזר עלי-פיה כמעט את כל דברי ר' שמחה הכהן. הענין הנדון בו מעניין ביותר מצד עצמו: גויים (כנראה נוצרים) שנשבו בידי הטאטארים (,קדרים") ונפרו בידי יהודים. ונשאלה השאלה כלום זכאי היהודי הפודה למכור את הגוי השבוי לאיש אחר ,,כשאר עבד כנעני". סגנון השאלה והתשובה מראה שלא היה בזה שום מעשה יוצא מגדר הרגיל. התשובה השלישית עניינה סכסוכי-משפחה בענין עובדן בעיר אופן¹⁰². כיון שהמקרה קרה בעיר אופן ניתן אולי להסיק שהשאלה נשאלה מר' שמחה בתוך שני החדשים שבהם כהן שם ברבנות. התשובה עצמה אינה מבהירה את זמן ההתרחשות כי אין תאריכה בצורה ברם, אפשר גם להניח שהשאלה נשלחה אליו בבלגראד, כשם שנשלחו אליו שאלות גם מסופיאה וממקומות אחרים. מכל מקום עצם הגשת השאלה אליו מוכיחה שוב את עובדת קשריו של ר' שמחה הכהן עם קהילת אופן.

מצאצאיו של ר' שמחה הכהן ידוע תתנו ר' יוסף ב"ר יצחק אלמושיני, שמלא את מקומו ברבנות בלגראד. הוא חבר תשובות ,,עדות ביהוסף" בשני חלקים, שהופיעו לאחר פטירתו (קושטא תע"א—תצ"ג), בהן נזכר ר' שמחה הכהן וספרו לעתים קרובות.

97 קורא הדורות, שם.

98 לא היה סיפק בידי לבדוק את הספרים שבהם מופיעים, לפי המשוער, דברי-תורתו.
99 החיד"א בשם הגדולים, מערכת גדולים (מהדורת בני-יעקב, דף עח ע"א), מזכירו בזה"ל: ,,חיבר חבור על חושן משפט בפלפול עצום והרבה להשיב תשובות למאות".
נפטר בשאלוניקי ביום ב' מרחשון תכ"ז (1666). ראה יצחק שמואל עמנואל, מצבות שאלוניקי, מס' 801.

100 תשובות משפטים ישרים, חלק ב (הכולל תשובות ר' שמואל גאון), סי' יד, באמצע התשובה (דף כו ע"ב).

101 שם סי' ז (דף צי ע"ב — ק ע"ב).

102 שם, סי' סח.